T.C
İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
İSTATİSTİK ANABİLİM DALI
İSTATİSTİK YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

TÜRKİYE'DEKİ DOLAR KURU VOLATİLİTESİNİN MODELLENMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Coşkun PARİM
1260Y12101

İstanbul, Haziran 2014

T.C

İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

İSTATİSTİK ANABİLİM DALI

İSTATİSTİK YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

TÜRKİYE'DEKİ DOLAR KURU VOLATİLİTESİNİN MODELLENMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Coşkun PARİM

1260Y12101

Danışman : Prof. Dr. Münevver TURANLI

İstanbul, Haziran 2014

T.C
İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

ONAY SAYFASI

Yüksek Lisans öğrencisi Coşkun PARİM 'in ''TÜRKİYE'DEKİ DOLAR KURU VOLADİLİTESİNİN İNCELENMESİ'' konulu tez çalışması jürimiz tarafından Başarılı**.............. Yüksek Lisans tezi olarak (oybirliği ● / oyçokluğu ○) ile başarılı bulunmuştur.**

		Adı-Soyadı	**İmza**
Tez Danışmanı	:	Prof. Dr. Münevver Turanlı	Münevver
Jüri Üyesi	:	Prof. Dr. A. Melek Çilingirtürk	
Jüri Üyesi	:	Doç. Dr. Ünal H. ÖZDEN	

NOT : Hazırlamıs olduğum tez özgün bir çalısma olup YÖK ve İTİCÜ Lisansüstü Yönetmeliklerine uygun olarak hazırlanmıstır. Ayrıca, bu çalısmayı yaparken bilimsel etik kurallarına tamamıyla uyduğumu; yararlandığım tüm kaynakları gösterdiğimi ve hicbir kaynaktan yaptığım ayrıntılı alıntı olmadığını beyan ederim. Bu tezin ihtiva ettiği tüm hususlar sahsi görüsüm olup İstanbul Ticaret Üniversitesinin resmi görüsünü yansıtmamaktadır.

TÜRKİYE'DEKİ DOLAR KURU VOLATİLİTESİNİN MODELLENMESİ

ÖZET

Yabancı para birimlerinin kurları incelenirken, yapıları nedeniyle doğrusal olmayan koşullu değişen varyans modellerinin kullanılmasının gerekliliği, son yıllarda yapılan birçok bilimsel çalışmada da belirtilmiştir. Bu nedenle çalışmada, doğrusal olmayan koşullu değişen varyans modelleri ile Türkiye'deki Dolar Alış Kuru volatilitelerinin modellenmesi ve modeller arasından en iyi temsil gücüne sahip modelin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Çalışmada 3 farklı seri kullanılmıştır. İlk olarak 02.01.2003-31.12.2008 tarihleri arası, ikinci olarak, 02.01.2009- 30.12.2013 tarihleri arası ve son olarak ta 02.01.2003-30.12.2013 tarihleri arasındaki döneme ilişkin günlük Dolar Alış Kuru değerlerinin logaritmaları kullanılmıştır. Her 3 seri için de öncelikle Dolar Alış Kurunun grafikleri incelenmiş hemen ardından kurun durağanlığı araştırılmıştır. Augmented Dickey-Fuller testi yardımıyla; Dolar Alış Kuru serisinin durağan olmadığına karar verilmiş, birinci dereceden farkları alınıp durağanlaştırılmıştır. Daha sonra otoregresif modeller denendikten sonra en iyi ortalama denklem modelinin ARIMA(2,1,2) olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte ortalama denklemin hata terimlerinin, ARCH etkisine sahip olduğu gösterilmiş ve burdan yola çıkarak Türkiye'deki Dolar Alış Kuru serisinin hangi koşullu değişen varyans modelleriyle açıklanabileceği tahmin edilmiştir. Son olarak da kullanılan modeller gösterilerek, ilk 2 seri için modeller arasından en iyi model olarak TGARCH(1,1) olarak, 3. Seri için de GARCH(1,1) olarak belirlenmiştir. Son durumda ilk 2 seri için TGARCH(1,1) , 3. Seri için de GARCH(1,1) modelinin hata terimlerinde; ARCH etkisinin ve otokorelasyonun olmadığı gösterilip, yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler : Volatilite, Dolar Alış Kuru, Amerikan Doları, Değişen Varyans, ARCH

MODELING OF US DOLLAR EXCHANGE RATE VOLATILITY IN TURKEY

ABSTRACT

When examining rates of foreign currencies, the necessity of the use of conditional heteroscedasticity models that are nonlinear due to their structure, was indicated in many scientific studies in recent years. Therefore, in the study, by the use of the non-linear conditional heteroscedasticity models, modeling of US Dollar buying rates volatility in Turkey and determining the best representing one of the fitting models were aimed.

In the study, three different series were used. First of all, the logarithm of the values of daily dollar buying rates for the periods between 02.01.2003-31.12.2008, 02.01.2009-30.12.2013 and 02.01.2003-30.12.2013, are used. Primarily, for all of the three series, the graphics of the Dollar Buying Rate was examined, then stableness of the rate was investigated. By the use of Augmented Dickey-Fuller test, it was decided that the Dollar Buying Rate series are not stationary but got stationarized through taking first degreed differences. Then, it was determined that the best mean equation model is ARIMA(2,1,2) among the autoregressive models. However, it was shown that the error terms of the mean equation have the ARCH effect and an estimation is made about by which conditional heteroscedasticity models, the series of Dollar Buying Rate can be explained. Finally, by demonstration of the models used, for the first two series, the best model was determined as TGARCH(1,1) and for the third series the best model was determined as GARCH(1,1) among all models. In the last case, it was shown and interpreted, for the first two series, the error terms of TGARCH(1,1) models and for the third series, the error terms of GARCH(1,1) model have no ARCH effect and autocorrelation.

Keywords : Volatility, Dollar Buying Rate, US Dollar, Heteroscedasticity, ARCH

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

KISALTMALAR LİSTESİ

AIC : Akaike Information Criterion (Akaike Bilgi Kriteri)

AR : Autoregressive Model (Otoregresif Süreç)

ARCH : Autoregressive Conditional Heteroskedastic **(**Otoregresif Koşullu Değişen Varyans)

ARIMA : Autoregressive Integrated Moving Averages (Bütünleşik Otoregresif Hareketli Ortalama)

ARMA : Autoregressive Moving Averages (Otoregresif Hareketli Ortalama)

EGARCH : Exponential General Autoregressive Conditional Heteroskedastic **(**Üstel Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans)

EKK : En Küçük Kareler

GARCH : Generalization Autoregressive Conditional Heteroskedastic (Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans)

MA : Moving Averages (Hareketli Ortalama)

SIC : Schwartz Information Criterion (Schwartz Bilgi Kriteri)

RSS : Resid Square Sum (Hata kareler Toplamı)

TGARCH : Threshold Generalization Autoregressive Conditional Heteroskedastic (Eşik Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans)

TABLOLAR LİSTESİ

ŞEKİLLER LİSTESİ

GİRİŞ

Gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik verileri tahmin etmek, gelişmiş ülke ekonomilerinin verilerini tahmin etmekten daha zordur. Türkiye de gelişmekte olan bir ülke olması sebebiyle iktisadi verileri tahmin etmek güç bir durumdur. Özellikle yabancı para kurlarının ne şekil alacağı bizim gibi ülkelerde tahmin edilmesi en zor durumlardan biridir. Çünkü, piyasalardaki ekonomik ve finansal kriz olma olasılığı ve piyasaların herhangi bir siyasi veya afet olayından etkilenme olasılığı oldukça yüksektir. Örneğin; zaman serisi olan günlük dolar kuru bu tarz olağan dışı hareketlenmelerden etkilenerek volatil bir yapıya sahip olabilmektedir. Burada volatil terimine kısaca dolar kurunda meydana gelen dalgalanmaya diyebiliriz. Volatilite ise herhangi bir değişkenin, belirli ortalama değere göre çok yüksek artış veya azalışlar göstermesi anlamına gelmektedir (Özden, 2008). Buradaki uygulama ise Türkiye'deki günlük Dolar Alış Kuru volatilitesinin incelenmesi üzerinedir.

Özellikle para ve finans piyasalarında, değişkenlerde meydana gelen oynaklık, büyük ve küçük hata paylarının bir grup şeklinde görünmesine ve zaman içinde bunun yinelenmesine sebep olur. Eğer böyle bir durumu, klasik regresyon modelleri ya da diğer zaman serisi teknikleri ile modellemeye kalksak, hem ortalama hem de varyans zamandan bağımsız, sabit kabul edilecek ve değişkeni açıklamakta kullanılacak bağımsız değişken, varyanstaki bu değişikliği açıklamaya yetmeyecektir. Oysa, ARCH modeli, varyansı, geçmiş değerlerin bir fonksiyonu kılarak, bu eksikliği bertaraf etmekte ve varyanstaki ani olarak artan ve azalan görünümü ortaya çıkarabilmektedir. ARCH modelinde, sadece geçmiş varyanslarının modele girişine izin verilirken, GARCH modeli daha esnek bir gecikme yapısı ve daha fazla bilgi ile geleceğe yönelik tahminler daha başarılı olacaktır (Bozkurt, 2007).

GARCH modellerine ait üç eleştiri vardır: İlk olarak zamanın her noktasında pozitif varyans sağlamak için, parametrelerin kısıtlamaları gerekmektedir. İkinci olarak, standart GARCH modeli şoklara karşı asimetrik bir tepkiye izin vermemektedir. Üçüncü olarak sürekliliği ölçmek zordur; çünkü bu model güçlü fakat durağan değildir (Terasvirta, 2009). Bu eleştirileri ortadan kaldıran, ARMA(p,q) modellerine benzeyen ve volatilite üzerindeki şokların etkisini asimetrik olarak göstermek için kullanılan yeni model Üssel GARCH (EGARCH: Exponential GARCH) olarak adlandırılmaktadır. Diğer taraftan olumlu ve olumsuz şokların volatilite üzerindeki etkisi daha değişik olan ve volatilitede asimetrikliği dikkate alan eşik değerli ARCH modeli (TARCH: Threshold ARCH) Glosten, Jagannathan ve Runkle (1993) tarafından önerilmiştir (Kökcen, 2010).

Bu uygulamada 3 farklı seri kullanılmıştır. Bunlardan ilki 02.01.2003 – 31.12.2008 tarihleri arası, ikincisi 02.01.2009-30.12.2013 ve sonuncusu da ilk iki serinin birleşimi olan 02.01.2003-30.12.2013 tarihleri arası Türkiye'deki günlük Dolar Alış Kuru Logaritmik verileridir. Bu serilerin ARCH, GARCH, EGARCH ve TGARCH koşullu değişen varyans modelleri oluşturulmuş ve bunlar arasında en iyi modelin seçilmesi amaçlanmıştır. Diğer bir taraftan da ilk iki seride oluşan modelin üçüncü seride nasıl bir hal aldığı görülmeye çalışılmıştır. Daha sonrasında en iyi olarak belirlenen modellerin hata terimlerindeki ARCH etkisi ve otekorelasyon varlığı kontrol edilerek bir nebze de olsa modelin sağlaması yapılmaya çalışılmıştır.

1. ZAMAN SERİSİ MODELLERİ

Ekonometrik araştırmalarda öngörü en önemli amaçlardan biridir. Bu nedenle zaman serisi verilerine bağlı öngörü, tek denklemli modeller ve eşanlı modeller kullanılarak yapılmaktadır. Fakat öngörü dönemi uzadıkça buna bağlı olarak hatalar da giderek büyümektedir. Bu modellerde tahmin edilen katsayılar, modelin tahmin edildiği dönemde geçerlidir. Dönem değişince katsayılar da değişiklik göstermektedir. Bununla birlikte ekonometrik modellerdeki değişkenlerin baştan belirlenmesi gerekmektedir. Yani aslında bu modelleri teorik bir modele dayandırmak gerekir. Zaman serisi modelleri iki kısımda incelenebilir. Bunlar doğrusal ve doğrusal olmayan zaman serisi modelleridir. Doğrusal zaman serileri de ikiye ayrılır. Bunlar da tek değişkenli ve çok değişkenli doğrusal zaman serileridir. Doğrusal olmayan zaman serileri de ikiye ayrılır. Bunlar da otoregresif koşullu değişen varyans modelleri ve genelleştirilmiş otoregresif koşullu değişen varyans modelleridir (Tarı, 2010).

1.1. Box- Jenkins Yöntemi

Box-Jenkins yöntemi zaman serilerinde en çok kullanılan yöntemlerden biridir. Birçok farklı model arasından en iyisini seçerek ileriye dönük tahmin yapmayı amaçlar. Bir değişken için yapılacak olan tahmini, kendi gecikmeli değerleri veya hata terimleri ile yapılabilmektedir. Bunların her ikisini kullanarak ta yapmak mümkündür.

Box-Jenkins yönteminde model oluşturulurken dört farklı süreç izlenebilir. Bunlar sırasıyla, Otoregresif (AR) Süreci, Hareketli Ortalamalar (MA) Süreci, her iki sürecin birlikte kullanılması durumu Otoregresif Hareketli Ortalama (ARMA) Süreci ve durağan olmayan bir seri için fark işlemi yapıldığında ortaya çıkan ARIMA süreci olarak sıralanabilir (Bozkurt, 2007).

Box- Jenkins Yöntemi dört farklı kısımdan oluşmaktadır (Kaynar ve Taştan, 2009).

1-Zaman serisine uygun modelin belirlenmesi

2-Modele ilişkin parametrelerin tahmini

3-Modelin uygunluğunun test edilmesi

4-Seçilen en uygun modelin tahmini

1.2. Otoregresif AR(p) Süreci

Zaman serilerinin modellenmesinde Y_t gibi bir değişkenin, geçmiş değerlerini içeren bir bilgiye sahip olunması, gelecek değerlerinin tahmini konusunda oldukça önemli bir fayda sağlar. Burada geçmiş değerlere olan bağlılığını formülize edilirse, birinci-derece otoregresif bir süreç ile gösterilebilir.

$$Y_t = \delta + \phi_1 Y_{t-1} + \varepsilon_t \qquad t = 1,2,3, \dots\dots\dots, T \tag{1}$$

Bu modelde δ bir kesme parametresi; ϕ_1 sadece -1 ve +1 arasında yeraldığı bilinen parametre, ε_t ise ortalaması sıfır, varyansı sabit ve otokorelasyonsuz hata terimini ifade eder. Bir önceki denklem AR(1) sürecini ifade eder. Çünkü Y_t sadece kendinden bir önceki döneme ve rastgele hata terimine bağlıdır.

Otoregresif sürecin herzaman kendinden bir önceki döneme bağlı olmadığı, zaman zaman kendinden iki ya da üç önceki döneme de bağlı olabileceği aşikardır. Dolayısıyla bu dönem p'inci dönem olabilmektedir. Bu durumu p'inci dönem olarak modellemek istersek; AR(p) modelimiz aşağıdaki gibi olacaktır (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2007)

$$Y_t = \delta + \phi_1 Y_{t-1} + \phi_2 Y_{t-2} + \cdots + \phi_p Y_{t-p} + \varepsilon_t \tag{2}$$

1.2.1. AR(1) Süreci Özellikleri

Zaman serilerini incelerken, değişken Y_t nin ortalaması, varyansı ve kovaryansının bulunması gerekmektedir. Varsayımlardan biri Y_t ‘nin sonsuz geçmişe ve sonsuz geleceğe sahip olduğudur. Y_t ‘lerin hepsi aynı olasılık yoğunluk fonksiyonunu izlemektedir. Bu sebeple; rastgele değişkenlerin aynı ortalama ve varyansa sahip olduğu varsayılır. Bunun yanında, iki rastgele değişken arasındaki kovaryansın zamana göre değişmediği, fakat k sayıda gecikmeye bağlı olduğu varsayılır.

AR(1) süreci;

$$Y_t = \delta + \phi_1 Y_{t-1} + \varepsilon_t \qquad \varepsilon_t \sim IID(0, {\sigma_e}^2) \tag{3}$$

Y_t ‘nin tüm dönemler için aynı olasılık fonsiyonuna sahip olduğu düşünülürse, ortalaması ve varyansı da tüm dönemlerde aynı olmak zorundadır. Bu yüzden aşağıdaki eşitlikler geçerli olacaktır.

$$E(Y_t) = E(\delta + \phi_1 Y_{t-1} + \varepsilon_t) \tag{4}$$

$$= E(\delta + \phi_1 Y_{t-1}) + E(\varepsilon_t)$$

$$= E(\delta + \phi_1 Y_{t-1})$$

$$\mu = \delta + \phi_1 \mu$$

$$E(Y_t) = \mu = \frac{\delta}{1 - \phi_1}$$

Eğer otoregresif parametrenin değeri $|\phi_1| < 1$ ise süreç durağandır denebilir. AR(1) sürecinde sabit terim sıfır varsayıldığında değişken Y_t ‘nin ortalaması da sıfır olacaktır. AR(1) sürecinde, Y_t ‘nin tüm dönemlerinde varyansı sabit kabul edilerek, varyansı bulunmaya çalışılır. Sabit terimi sıfır varsayarak ve har iki tarafın varyansı alınarak eşitlik yazılacak olursa,

$$Y_t = \phi_1 Y_{t-1} + \varepsilon_t \tag{5}$$

$$Var(Y_t) = \sigma_Y^2 = Var(\phi_1 Y_{t-1} + \varepsilon_t)$$

$$\sigma_Y^2 = \phi_1^2 Var(Y_{t-1}) + Var(\varepsilon_t)$$

$$\sigma_Y^2 = \phi_1^2\sigma_Y^2 + \sigma_\varepsilon^2$$

$$\sigma_Y^2 = \frac{\sigma_\varepsilon^2}{1-\phi_1^2} = \gamma_0$$

Sonucuna ulaşılmaktadır. Tüm bunların yanında değişkenlerin kovaryansların da sabit olduğu varsayılır. Tüm zaman gecikmelerinde birinci derece kovaryanslar aynı olmalıdır.

Y_t ve Y_{t-k} arasındaki korelasyon ve otokorelasyon katsayısı

$$Cor(Y_t\,,Y_{t-k}) = \frac{Cov(Y_t\,,Y_{t-k})}{\sqrt{Var(Y_t)}\sqrt{Var(Y_{t-k})}} \qquad (6)$$

$$\rho_k = \frac{Cov(Y_t\,,Y_{t-k})}{\sqrt{Var(Y_t)}\sqrt{Var(Y_{t-k})}} = \frac{Cov(Y_t\,,Y_{t-k})}{\sigma_{Y_t}\sigma_{Y_{t-k}}} = \frac{\gamma_k}{\gamma_0} \qquad k = 0, \pm 1, \pm 2, \ldots$$

Şeklinde gösterilebilir. Otokovaryans ve otokorelasyon katsayıları gecikmesiz simetriktirler ve $\gamma_{-k} = \gamma_k$ ve $\rho_{-k} = \rho_k$ şeklinde gösterilebilir.

Serinin otokorelasyon fonksiyonu (ACF) ise ;

$$\rho_k = \frac{\gamma_k}{\gamma_0} = \frac{\phi_1^k\gamma_0}{\gamma_0} = \phi_1^k \qquad k = 1,2, \ldots \qquad (7)$$

Durağan olma koşulunu sağlayabilmesi için ϕ_1 parametresi -1 ve +1 arasında olmalıdır (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2007).

1.3. Hareketli Ortalamalar MA(q) Süreci

İktisadi değişkenlerde Otoegresif AR modellerinin yanında hareketli ortalamalar diye adlandırılan başka bir zaman serisi yapısı mevcuttur. Mesela bir ülkedeki dolar alış kurunda bir günden diğer güne gerçekleşen değişmeyi ortalaması sıfır, varyansı sabit ve korelasyona sahip olmayan rastgele değişkenlerin bir dizisi olarak düşünelim. Burada t günündeki dolar alış kuru değerinin fiyatı Y_t olarak gösterilirse; bir günden diğer güne değişen fiyat;

$$Y_t = Y_t - Y_{t-1} = \varepsilon_t \qquad t = 1, 2, \ldots, T \qquad (8)$$

ile ifade edilebilir. Burada ε_t korelasyona sahip olmayan rastgele değişkenleri ifade eder. Yani dolar alış kurunda meydana gelebilecek değişiklikleri yani kura etki edebilecek etkileri içeren bir terim olarak olarak ta adlandırılabilir. Kura etki eden beklenmeyen haberlerin etkisi bir gün içerisinde tamamen ortadan kaybolmaz. Mesela;

$$Y_{t+1} = \varepsilon_{t+1} + \theta_1 \varepsilon_t \tag{9}$$

Bu eşitlikte ε_{t+1} , $t+1$ gününde alınan bilgilerin etkisini gösterir ve $\theta_1 \varepsilon_t$ bir gün öncesinden süregelen bilgilerin etkisini yansıtır. Başka bir değişle burdaki model hareketli ortalama sürecidir. Y_{t+1} geçmiş rastgele hatanın ağırlıklı ortalamasıdır. Genel olarak hareketli ortalama süreci bir ya da birkaç dönem geriye doğru rastgele hataların ağırlıklı ortalaması olarak Y_t 'ye ait gözlemleri gösterir. Buradan yola çıkarak, MA(q) süreci;

$$Y_t = \mu + \varepsilon_t + \theta_1 \varepsilon_{t-1} + \theta_2 \varepsilon_{t-2} + \cdots + \theta_q \varepsilon_{t-q} \tag{10}$$

olarak gösterilir. Burada korelasyona sahip olmayan rastgele hataların; ortalaması sıfır ve varyansı sabittir. Eşitliğe dikkat edilirse AR(p) sürecinden farklı olarak δ yerine μ ifadesi yer almaktadır. MA(q) sürecinin ortalaması ve varyansı;

$$E(Y_t) = \mu \tag{11}$$

$$Var(Y_t) = \gamma_0$$

$$= E[(Y_t - \mu)^2]$$

$$= E\left[\varepsilon_t^2 + \theta_1^2 \varepsilon_{t-1}^2 + \theta_q^2 \varepsilon_{t-q}^2 + 2\theta_1 \theta_2 \varepsilon_{t-1} \varepsilon_{t-2} + \cdots\right]$$

$$= \sigma_\varepsilon^2 + \theta_1^2 \sigma_\varepsilon^2 + \cdots + \theta_q^2 \sigma_\varepsilon^2$$

$$= \sigma_\varepsilon^2 (1 + \theta_1^2 + \cdots + \theta_q^2)$$

şeklinde gösterilebilir. Buradaki hata terimlerinin birlirleri ile korelasyonu olmayan ve bağımsız olduğu düşünülürse; çarpımların beklenen değeri sıfırdır (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2007).

1.3.1. MA(1) Sürecinin Özellikleri

MA(1) Sürecinin denklemi

$$Y_t = \mu + \varepsilon_t + \theta_1 \varepsilon_{t-1} \quad (12)$$

MA(1) Sürecinin ortalama ve varyansı

$$E(Y_t) = \mu \quad (13)$$

$$Var(Y_t) = E(Y_t - \mu)^2$$

$$\gamma_0 = \sigma_\varepsilon^2 (1 + \theta_1^2)$$

Genel olarak k sayıda gecikme için kovaryans

$$Cov(Y_t, Y_{t-k}) = E[(Y_t - \mu)(Y_{t-k} - \mu)] = E[(\varepsilon_t + \theta_1 \varepsilon_{t-1})(\varepsilon_{t-2} + \theta_1 \varepsilon_{t-3})]$$

$$\gamma_k = 0 \quad (14)$$

şeklinde gösterilmektedir. k>0 olduğu tüm durumlarda kovaryanslar sıfır olmalıdır. Herhangi bir Y_t değeri bir önceki ve bir sonraki değerle korelasyona sahiptir fakat gecikmelerle arasında bir korelasyon mevcut değildir.

AR(1) Süreci $|\phi_1| < 1$ koşulu sağlandığında,

$$Y_t = \varepsilon_t + \phi_1 \varepsilon_{t-1} + \phi_1^2 \varepsilon_{t-1} + \phi_1^3 \varepsilon_{t-3} + \cdots \quad (15)$$

sınırsız dereceli bir MA süreci ortaya çıkmaktadır (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2007).

1.4. ARMA(p,q) Süreci

AR veya MA süreçlerini değilde ikisinin de özelliklerini taşıyan bir durumda bir modelde birlikte yer alma durumunda geçerli olan bir süreçtir. Bunun gibi bir durumda oluşacak model karma otoregresif hareketli ortalama ismini almaktadır.

ARMA modelinde doğrusal fark denklemleri şeklinde düşünülerek p'inci dereceden fark işlemi alındığında;

$$Y_t = \phi_0 + \sum_{i=1}^{p} \phi_i Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (16)$$

şeklinde gösterilmektedir. Ayrıca ε_t , MA(q) süreci özelliği gösteriyorsa,

$$Y_t = \phi_0 + \sum_{i=1}^{p} \phi_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{q} \beta_i \varepsilon_{t-i} \quad (17)$$

gibi gösterilebilir. Y_t süreci ARMA modeli ile gösteriliyorsa, karakteristik kökler birim daire içinde yer alıyor demektir. Ayrıca Y_t 'nin geçmiş gözlemleri rastgele hata terimlerinin bir bütünü olarak doğrusal bir fonksiyon oluşturmaları da ARMA modelinde gerçekleşebilmektedir. AR ve MA katsayılarının gecikme değerleri sırasıyla p ve q 'dur. Y_t ise durağan seridir.

ARMA(p,q) sürecinde yığılım parametresi var olması durumunda,

$$Y_t = \phi_1 Y_{t-1} + \phi_2 Y_{t-2} + \cdots + \phi_p Y_{t-p} + \delta + \varepsilon_t - \theta_1 \varepsilon_{t-1} - \theta_2 \varepsilon_{t-2} - \cdots - \theta_q \varepsilon_{t-q} \quad (18)$$

Yığılım parametresi var olmaması durumunda,

$$Y_t = \phi_1 Y_{t-1} + \phi_2 Y_{t-2} + \cdots + \phi_p Y_{t-p} + \varepsilon_t - \theta_1 \varepsilon_{t-1} - \theta_2 \varepsilon_{t-2} - \cdots - \theta_q \varepsilon_{t-q} \quad (19)$$

şeklinde gösterilebilir.

ARMA(p,q) sürecinde $\delta \neq 0$ varsayımı altında $(p + q + 2)$ bilinmeyeni ifade edip veriden bunun çıkarımı yapılamamaktadır. ARMA modellerinde p ve q mertebelerinin aynı olması bir zorunluluk değildir yani mertebeler farklı olabilir. Ayrıca $p \leq 2$ ve $q \leq 2$ olduğunda serinin yeterli ölçüde açıklanabileceği düşünülmektedir.

ARMA sürecinde, döndürülebilirlik ve durağanlık koşullarının bir arada olması gereklidir ve durağanlık AR(p) ile ilgili iken döndürülebilirliği MA(q) sürecinin yapısına bağlıdır.

ARMA(p,q) sürecinde,

$$\phi_1 + \phi_2 + \cdots + \phi_p < 1 \quad (20)$$

Kısıtı söz konusu olduğunda süreç durağan,

$$\theta_1 + \theta_2 + \cdots + \theta_q < 1 \quad (21)$$

kısıtı söz konusu olduğunda ise sürecin döndürülebilir olduğu belirtilmiştir (Akgül, 2002).

1.5. ARIMA(p,d,q) Süreci

Kullanılan zaman serisi eğer durağan ise AR(p) , MA(q) veya ARMA(p,q) süreçlerinden birinin kullanılacağı belirtilmiştir. Fakat zaman serilerinin birçoğunun ortalamasının veya varyansının zamana bağlı olduğu gözlenmektedir. Ortalama ve varyansın zamana göre değişmesi durağan olmayan serileri ortaya çıkarmaktadır. Bu serileri durağanlaştırmak gerekmektedir. Bütünlenen otoregresif-hareketli ortalama (ARIMA) modelleri d kez fark alarak durağanlığı sağlanan durağan ARMA modelleri olarak bilinmektedir.

Y_t serisi durağan değilse ve d'inci derecen farkı alınarak oluşturulan yeni seri;

$$w_t = (1 - B)^d Y_t \quad (22)$$

şeklinde gösterilebilir. Süreç ise ARMA(p,q) sürecidir. Öyleyse modelde;

$$w_t = \phi_1 Y_{t-1} + \phi_1 w_{t-1} + \cdots + \phi_p w_{t-p} + a_t - \theta_1 a_{t-1} - \theta_2 a_{t-2} - \cdots - \theta_q a_{t-q} \quad (23)$$

olarak gösterilebilir. Y_t değişkeninin (p,d,q) mertebesi ile ARIMA sürecini ifade ettiği söylenebilir.

Bunun yanında zaman serileri stokastik trend veya deteministik trende sahip olabilir. Böyle olduğunda w_t'nin ortalaması;

$$E(w_t) = E(\Delta^d Y_t) = \mu_w \quad (24)$$

bu formülden yararlanılarak serinin trendi hakkında bilgi edinilebilir. $\delta = 0$ olduğu durumda stokastik trendin olduğunu, $\delta \neq 0$ olması durumunda ise Y_t serisinin hala deterministik trende sahip olduğu söylenebilir.

Zaman serilerinin birçoğunda zamana bağlı değişim gösteren ortalama düzeyinde bir trend görülürken, bir kısmında ise hem ortalama düzeyinde hem de varyansta zamana bağlı bir değişim gözlenebilir.

Durağan olmayan serileri durağan hale getirmek için dönüşümler yapılabilir ve trend ilişkisi gösterilebilir. Bunlar şöyle sıralanabilir.

- Serinin trendi olmaması için yapılacak dönüşüm : $w_t = \Delta^2 Y_t$
- Doğrusal trend olması için yapılacak dönüşüm : $\sum w_t = \Delta Y_t$
- Artma hızı değimeyen bir trende sahip olması için : $\sum \sum w_t = Y_t$

ARIMA modelleri ile durağan olmayan serilerini (p,d,q) mertebeleri ile modelleme işlemi yapılabilmektedir. Homojenli mertebeleri d=1 , d=2 , d=3 şeklinde değerler almasına karşın genel olarak kullanılan mertebelerin d=1 ve d=2 mertebeleri olduğu söylenebilir. Durağanlık mertebesi belirlendikten sonra ise otoregresif terim sayısı p ve gecikmeli hata terimi sayısı q belirlenmektedir. Sonuç olarak ARIMA modelleri seri durağan olana kadar kaç kere fark alındığını gösteren d mertebesine AR terimi sayısı p ve MA terimi sayısı q'nun ilave edilmesi ile belirlenmektedir. Bu değerlerin belirlenmesi çok önemlidir (Akgül, 2002).

1.6. Birim Kök (Unit Root) Testi

Serilerde birim kök olup olmadığını araştıran testtir.

AR(1) Modeli için kurgulanırsa;

$$Y_t = \phi Y_{t-1} + e_t \tag{25}$$

Hipotezi kurulursa,

$H_0 = \phi \geq 1$ (Seri durağan değildir.)

$H_1 = \phi < 1$ (Seri durağandır)

Başka bir şekilde hesaplanmak istenirse;

$$Y_t - Y_{t-1} = \Delta Y_t = (\phi - 1) Y_{t-1} + e_t \tag{26}$$

$$\phi - 1 = \delta$$

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + e_t$$

bunlar hesaplandıktan sonra hipotezler,

$H_0 = \phi \geq 1$ veya $H_0 = \delta \geq 1$(Seri durağan değildir.)

$H_1 = \phi < 1$ veya $H_1 = \delta < 1$(Seri durağandır.)

gibi gösterilebilir. Rasgele yürüyüş modeline ulaşmak için $\phi = 1$ olmalıdır. Bu şekilde serinin birim kökü olduğu da söylenebilir. Hipotez, yüksek mertebeden birim kök araştırması yapılsa da bir birim kökün varlığına ilişkin olacaktır. Zaman serilerinde trend tahmin edilebiliyorsa deterministik, edilemiyorsa stokastiktir.

Dickey-Fuller birim kök testi yapmak için üç farklı model kullanılabilir.

- **Random Walk Süreci**

Trend ve sabit terimin yer almadığı modeldir.

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + e_t$$

- **Sabit Terimli Random Walk Süreci**

Sabit terimin yer aldığı modeldir.

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \delta Y_{t-1} + e_t$$

- **Trendli ve Sabit Terimli Random Walk Süreci**

Trend ve sabit terimin birlikte yer aldığı modeldir.

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + e_t$$

Bu testlerin yanında hem birim kök'ün varlığını hem de trendin anlamlılığının test edildiği diğer bir model vardır. Bu model ϕ testidir.

- **$\boldsymbol{\phi}$ Testi**

Birim kök sınamasında kullanılan üç testin birlikte kullanılabildiği bir testtir. Kısıtlı ve kısıtsız modellerin karşılaştırılmasına yönelik bir F istatistiğidir.

F Testi,

$$\phi = \frac{[RSS(kısıtlı) - RSS(kısıtsız)]/r}{RSS(kısıtsız)/(T-k)} \tag{27}$$

RSS'ler kısıtlı ve kısıtsız olmak üzere hata karelerin toplamı,

R ; kısıtlama sayısı

T ; gözlem sayısı

k ; kısıtsız modeldeki parametre sayısı,

kısıtlı ve kısıtsız modellerin karşılaştırması için yapılan bu model için kurulacak hipotezler,

$$\gamma = \beta_1 = 0 \ \rightarrow \phi_1 \tag{28}$$

$$\gamma = \beta_1 = \beta_2 = 0 \ \rightarrow \phi_2$$

$$\gamma = \beta_2 = 0 \ \rightarrow \phi_3$$

örnek olarak, ϕ_1 hipotezleri gösterilmek istenirse;

$H_0 : \ \Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + e_t \ , H_0 : \ \beta_1 = \delta = 0$ (Sabit yok birim kök var.)

$H_1 : \ \Delta Y_t = \beta_1 + \delta Y_{t-1} + e_t \ , H_1 : \ \beta_1 = \delta \neq 0$ (Herhangi biri sıfırdan farklı)

- **Genişletilmiş Dickey-Fuller Testi**

Hata payları arasında korelasyon varsa, bunu aşmak için eşitliğin sağ tarafına bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin eşitliğin sağ tarafında olduğu bir modeldir.

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{m} \alpha_i \Delta Y_{t-i} + e_t \qquad (29)$$

burada gecikme sayısının belirlenmesinde çeşitli yaklaşımlar mevcuttur. Uygun gecikmenin belirlenmesi önemli olgulardan biridir.

Optimal Gecikme Uzunluklarının Belirlenmesi

Gecikme sayılarının belirlenmesinde çok kullanılan iki kriter mevcuttur.

Akaike Bilgi Kriteri (AIC) :

Minimum ortalama hata karesini kullanan bir kriterdir.Formülize edilmiş hali,

$$AIC(p) = In|\sum_u(p)| + \frac{2}{T} = In|\sum_u(p)| + \frac{2pK^2}{T} \qquad (30)$$

Kriteri minimum yapan p değeri, uygun gecikme sayısı olarak alınır.

Schwartz Kriteri (SC) :

Bayesyen yaklaşımdan ortaya çıkmış gecikme sayısı belirlemede kullanılan kriterlerden biridir.

$$SC(p) = In|\sum_u(p)| + \frac{InT}{T} pK^2 \qquad (31)$$

Kriteri minimum yapan p değeri, uygun gecikme sayısı olarak alınır. İki kriterin farklı gecikme sayılarını gösterdiği olabilir (Bozkurt, 2007).

2. KOŞULLU DEĞİŞEN VARYANS MODELLERİ

Koşullu değişen varyans modelleri başlığı altında 4 farklı model incelenecektir. Bunlar ARCH, GARCH, TGARCH ve EGARCH modelleridir.

2.1. ARCH Modeli

Engle (1982) makalesinde ARCH yapısını literatüre tanıtmıştır. Bu yapı içinde değişkenin varyansı zamanla değişkenlik göstermektedir. Değişen varyanslılık, otoregresif bir yapı içinde şekillenmektedir (Bozkurt, 2007).

Birinci mertebeden otoregresif yapı,

$$y_t = \gamma y_{t-1} + e_t \tag{32}$$

e_t hata teriminin beyaz gürültü sürecine sahip olduğu varsayılır. Değişkenin koşullu olmayan ortalaması sıfır iken, koşullu ortalaması γy_{t-1} olacaktır. Koşullu olmayan varyans sabitken, koşullu varyans, tesadüfi değişkenin (y_t) geçmiş değerlerine bağlı olacaktır.

Model,

$$y_t = e_t y_{t-1} \tag{33}$$

şeklinde varsayıldığında, koşullu varyans $\sigma^2 y_{t-1}^2$ olacaktır (Bozkurt, 2007).

$$y_t = e_t h_t^{1/2} \tag{34}$$

$$h_t = \alpha_0 + \alpha_1 y_{t-1}^2$$

$$\sigma(e) = 1$$

Yukarıdaki eşitlik, ARCH modelidir. Genel olarak gösterilmek istenirse,

$$h_t = h\big(y_{t-1}, y_{t-2}, \dots \dots, y_{t-p}, \alpha\big) \tag{35}$$

görünümü, p ‘inci dereceden ARCH görünümü olacaktır. (Engle : 1995).

Bağımlı değişken, p’ inci dereceden doğrusal otoregresif katsayılar ve hata teriminin geçmiş dönem varyansları ile gösterilecektir. Buna göre değişken, koşullu ortalama (μ_t) ve koşullu varyans (h_t) ile ifade edildiğinde,

$$\mu_t = E(y_t | y_{t-1}) \tag{36}$$

$$h_t = E[(y_t - \mu_t)^2 | y_{t-1})]$$

Modelin tahmini koşullu ortalama ve varyansının tahminine bağlı olacaktır. Eğer varyans zaman içinde sabit kabul edilirse, koşullu olmayan varyans olarak kabul edilecektir (Bozkurt, 2007).

ARCH modelinde, koşullu varyans ve koşullu olmayan varyans arasındaki farklılık önemlidir. Koşullu varyans, hata terimlerinin geçmiş değerleri kullanılarak elde edilirken, koşullu olmayan varyans, sabit kabul edilmektedir (Bozkurt, 2007).

Bir ARCH yapısını (10) nolu eşitlik şeklinde düşündüğümüzde,

$$y_t|y_{t-1} \sim N(y_{t-1}, \beta, h_t) \quad (37)$$

$$h_t = \alpha_0 + \alpha_1 e_{t-1}^2 + \alpha_2 e_{t-2}^2 + \cdots + \alpha_p e_{t-p}^2$$

$$e_t = y_t - y_{t-1}\beta$$

varyansın sabit olacağını düşünmek yanıltıcı olur(Enders:1983, 139-140). Bağımlı değişkenin varyansı, gözlemlenmiş değerler üzerine koşullu bir duruma gelecektir (Bozkurt, 2007 , s. 61-64).

$$\sigma(y_{t+1}|y_t) = y_t^2 \sigma^2 \quad (38)$$

Bir değişkene ait seri için öncelikle ARCH etkisinin varolup olmadığı belirlenmelidir. Bunun için LM testi kullanılması uygundur (Maddala, 251).

$$y_t = \sum_{i=1}^{k} x_{it}\beta_i + e_t \quad (39)$$

$$e_t = \rho_1 e_{t-1} + \rho_2 e_{t-2} + \cdots + \rho_p e_{p-1} + u_t$$

$$e_t \sim N(0, \sigma^2).$$

LM testinde;

$$H_0 = \rho_1 = \rho_2 = \cdots = \rho_p = 0 \quad (40)$$

LM testi hipotezi (11) nolu eşitlikte gösterilmektedir. H_0 hipotezi kabul edildiği zaman otokorelasyon yok demektir.

2.2. GARCH Modeli

Bollerslev (1986,1987) ‘de, Engle (1982) ‘de ele alınan ARCH modelinin temel özelliklerini taşıyan GARCH modeli ortaya konmuştur. Geleneksel ekonometrik modellerde, varyansın sabit olduğu varsayılırken, ARCH modelinde, geçmiş hataların bir fonksiyonu sayılan koşullu varyansın zaman içinde değişebileceğinden bahsedilmektedir. Model, ARCH modelinde yer alan varyans eşitliğinin ARMA yapısı ile ifade edilmesi üzerinedir (Bozkurt, 2007).

GARCH(p,q) modeli, eşitlik (15) ‘deki özelliklere sahip olmalıdır.

$$E_t|\psi_{t-1} \sim N(0, \sigma_t), \quad (41)$$

$$\sigma_t^2 = \sigma_0 + \sum_{i=1}^{q} \alpha_i \, e_{t-i}^2 + \sum_{i=1}^{p} \beta_i \, \sigma_{t-i}^2$$

$$\sigma_t^2 = \sigma_0 + \alpha(L)e_t^2 + \beta(L)\sigma_t^2$$

Modelde,

$$p \geq 0, q > 0 \quad (42)$$

$\alpha_0 > 0, \alpha_i \geq 0,\ i = 1, \dots \dots, q.$

$\beta_i \geq 0,\ \ i = 1, \dots \dots, p.$

eğer, p=0 ise, ARCH modeli, p=q=0 eşitliği varsa, hata teriminin beyaz gürültü sürecine sahip olduğundan söz edilecektir.

ARCH modeline ait olan varyans eşitliğinde, koşullu varyans hem hata terimlerinin gecikmeleri, hem de varyansın kendi gecikmeleri ile ifade edilmektedir. Bu eşitlikte, Drost-Nijman (1991) 'de ifade edildiği gibi, eşitlikteki tüm α ve β parametrelerinin,

$$\sigma_t^2 = \phi(L)e_t^2 = \left(1 - \beta(L)\right)^{-1}\alpha(L)e_t^2 \qquad (43)$$

negatif olmaması gerekmektedir. Bu sürecin durağanlığı, denklemin köklerinin birim çemberin dışına çıkması $(\beta(\lambda) = 1)$ ile sağlanacaktır. Köklerin birim çember içinde olması durumunda durağanlık koşulu sağlanamayacaktır (Bozkurt, 2007).

Bir GARCH(1,1) dürecinde,

$$\alpha(1) + \beta(1) < 1 \qquad (44)$$

Sağlanırsa, hatanın kovaryansının durağan olduğu söylenebilir. Bu yapı hata terimlerinin ardışık bağımlı olmadığı bir yapıdır. (Bollerslev:1992).

GARCH modeli, gecikmeli koşullu varyansların modele girişine izin vererek, belirsizliği ortaya koymaya çalışır. ARCH yapısı genişletilerek, daha fazla geçmiş bilgi ve daha esnek bir gecikme yapısı belirlenmiş olur. Böylece, koşullu varyans tahmin edilmiş olur (Bozkurt, 2007).

Box-Jenkins (1976)'da klasik ARMA modelinin tanımlanmasında, gecikme yapılarının belirlenmesinde otokorelasyon fonksiyonlarının önemine dikkat çekilmiştir. GARCH modelinin tanımlanmasında bu fonksiyonları kullanılması mümkündür.

$$\rho_n = \sum_{i=1}^{k} \Phi_{ki}\,\rho_{n-i}, n = 1, \dots, k., \qquad (45)$$

$\phi_{kk} \neq 0, k \leq q,$

$\phi_{kk} = 0, k > q.$

Yukarıdaki eşitlik, bir AR(q) süreci için kısmi otokorelasyonu gösteren bir yapıdır. GARCH(p,q) yapısı için de hata terimlerinin karesi sıfırdan farklı olacak ve ilgili gecikmeden sonra anlamsız olacaktır (Bozkurt, 2007).

Logaritmik En Çok Benzerlik fonksiyonunu T gözlem için elde ederken, aşağıdaki eşitliklere ulaşılır.

$$L_T(\theta) = T^{-1} \sum_{t=1}^{T} l_t(\theta), \qquad (46)$$

$$l_t(\theta) = -\frac{1}{2}logh_t - \frac{1}{2}e_t^2 h_t^{-1}$$

$$\frac{\partial h_t}{\partial \omega} = z_t + \sum_{i=1}^{p} \beta_i \frac{\partial h_{t-i}}{\partial \omega}. \quad (47)$$

B_1<1 koşulu, durağanlığı sağlayacaktır.

$$\frac{\partial h_t}{\partial b} = -2\sum_{j=1}^{q} \alpha_j x_{t-j} e_{t-j} + \sum_{i=1}^{p} \beta_i \frac{\partial h_{t-i}}{\partial b} \quad (48)$$

Son eşitlikte, ardışık kısım ilave edildiği ARCH(q) modeli haline dönüşecektir (Bozkurt, 2007 : 65-68).

2.3. TGARCH Modeli

Eşiksel koşullu varyansı irdelemeye yönelik ve pozitif şoklarla negatif şokların etkisinin simetrik olmadığını dikkate alarak kaldıraç etkisini hesaba katan diğer GARCH modeli, eşiksel GARCH (TGARCH: Threshold GARCH) Zakoian (1994) tarafından önerilmiştir. TGARCH modelinde, koşullu varyans bir işaret fonksiyonu olup, farklı yönlerde ve büyüklüklerde yapıyı modellemede kullanılabilmektedir. Bu durumda yeni değişkenin katsayısının istatistiksel olarak anlamlı olması durumunda, koşullu varyanstaki ARCH etkisi ortaya çıkmış olur (Kızılsu, Aksoy, Kasap, 2001).

TGARCH(p,q) modeli,

$$S_{t-i} = \begin{cases} 1 & \varepsilon_{t-i} < 0 \; ise \\ 0 & \varepsilon_{t-i} \geq 0 \; ise \end{cases} \quad (49)$$

$$h_t = \omega + \sum_{i=1}^{p} \alpha_i \varepsilon_{t-i}^2 + \sum_{i=1}^{p} \gamma_i S_{t-i} \varepsilon_{t-i}^2 + \sum_{i=1}^{p} B_j h_{t-j}$$

İle ifade ederiz (Kökcen, 2010). Böyle bir modelde eğer $\gamma_i \neq 0$ ise yeni haberlerin etkisinin farklı olacağı söylenir. Bununla birlikte olumlu haberin etkisi α_i kadar olurken, olumsuz haberin etkisi $\alpha_i + \gamma_i$ kadar olacaktır. γ_i >0 ise olumsuz haberin volatilite üzerindeki etkisinin olumlu haberin etkisinden daha fazla olacağını yani i'inci düzeyden kaldıraç etkisinin olduğu söylenir. Diğer taraftan, $\gamma_i = 0$ ise, yeni haberlerin volatilite üzerindeki etkisinin asimetrik olmadığı anlamına gelir (Özden, 2008).

2.4. EGARCH Modeli

Koşullu varyansın negatif olmama zorunluluğunu sağlamak amacıyla, Nelson(1991) tarafından koşullu varyansın tanımlanmasında yeni bir matematiksel fonksiyon kullanılmış ve GARCH modellerine ait üç eleştiri tanıtılmıştır: İlk olarak zamanın her noktasında pozitif varyans sağlamak için, parametre kısıtları gerekmektedir. İkinci olarak, standart GARCH modeli şoklara karşı asimetrik bir tepkiye izin vermemekte ve son olarak, sürekliliği ölçmek zordur; çünkü bu model güçlü ama zayıf durağan değildir (Terasvirta, 2009). Bu eleştirileri ortadan kaldıran, ARMA(p,q) modellerinin kısıtlanmış hali olan ve volatilite üzerindeki şokların etkisini asimetrik olarak göstermek için elde edilen bu yeni model Üssel GARCH olarak adlandırılmaktadır (Bozkurt, 2007). EGARCH modeli;

$$\log(h_t) = \omega + \sum_{j=1}^{p} \beta_j \log(h_{t-j}) + \sum_{i=1}^{q} \alpha_i \frac{|u_{t-i}|}{\sqrt{h_{t-i}}} + \sum_{i=1}^{q} \gamma_i \frac{u_{t-i}}{\sqrt{h_{t-i}}} \qquad (50)$$

Olarak gösterilmektedir. EGARCH Modelinde koşullu değişen varyansın logaritması alındığından parametreler pozitif olmaktadır. Burada $\gamma_i \neq 0$ ise, asimetrik etkinin bulunduğunu ve $\gamma_i < 0$ ise kaldıraç etkisinin olduğunu yani aynı büyüklükteki negatif şokların volatiliteye etkisinin pozitif şoklardan daha fazla olduğunu işaret etmektedir (Özden, 2008).

3. TÜRKİYE'DEKİ DOLAR KURU ANALİZİ

Türkiye'deki dolar kuru analizi, logaritmik dolar alış kuru olarak 3 farklı seri halinde incelenecektir. 2003-2008 arası, 2008-2013 arası ve son olarak ilk iki serinin birleşimi 2003-2013 olarak incelenecektir.

3.1. Dolar Kuru Analizi (02.01.2003-31.12.2008) Tarihleri Arası

02.01.2003-31.12.2008 tarihleri arası işleme açık olan 1510 günlük dolar alış kuru değerleri incelenip, volatilitesi modellenmeye çalışılacaktır.

3.1.1. Tanımlayıcı İstatistiklerin Açıklanması

Türkiye'deki dolar kuru volatilitesini incelemek amacıyla Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası 02.01.2003 – 31.12.2008 tarihleri arası günlük dolar kuru alış verileri baz alınarak işleme açık olan 1510 gün analize tabi tutulmuştur. Bu tarihler arasındaki dolar alış kuru serisine dolarkuru1 adı verilmiştir. Ayrıca bunu A modeli olarak isimlendirebiliriz. Verinin logartiması alınıp işlemlere bu şekilde devam edildiğinin bilinmesinde fayda vardır. Eviews 5.1 programı kullanılarak işlemler gerçekleştirilmiştir.

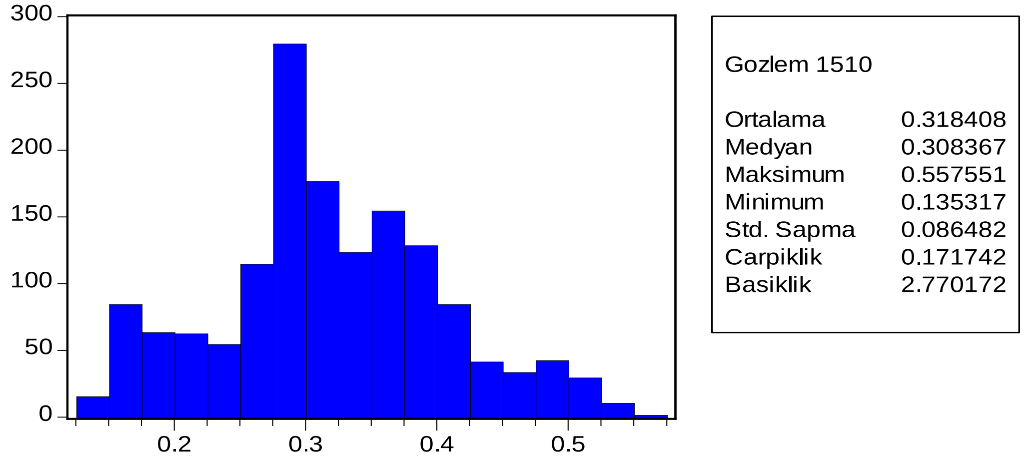

Şekil 1 : Türkiye'deki dolar alış kuru logaritmik değerlerin 1510 günlük karakteristik değerleri

Bu tarihler arasında logaritmik dolar alış kuru verilerinin ortalaması 0,32 olarak bulunmuştur. Bunun yanında maksimum değer 0,56 ve minimum değer 0,13 olarak saptanmıştır.

Tüm bunların yanında basıklık değeri 2,77 olarak bulunmuştur. Yani normal dağılıma yakın fakat normal dağılımdan biraz daha basık olduğu düşünülebilir. Çarpıklık değeri ise 0,17 olarak bulunmuştur. Bu da serinin simetriğe yakın bir seri olduğunu göstermektedir.

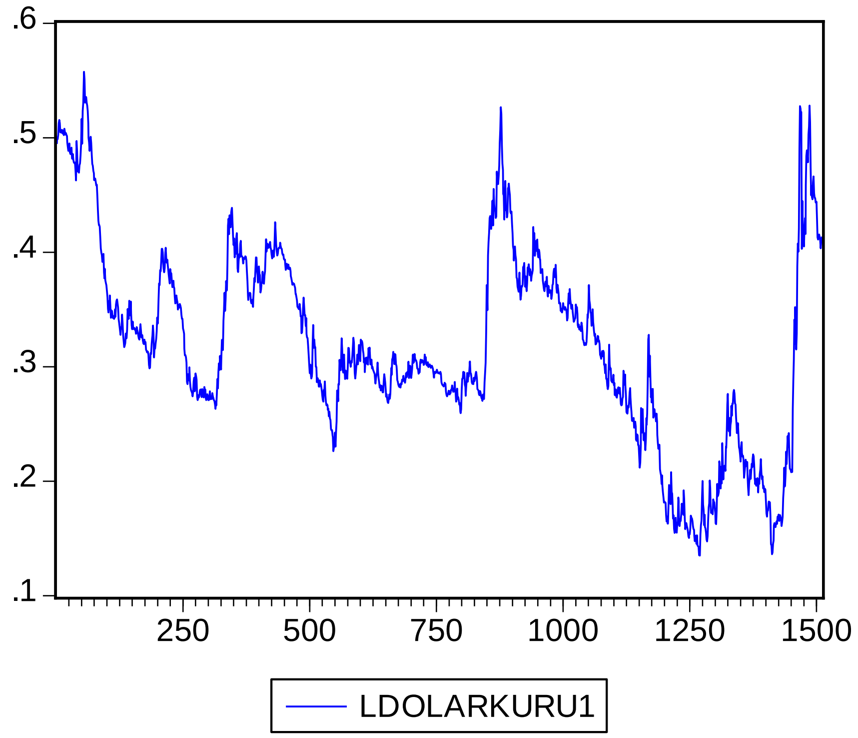

Şekil 2 : Türkiye'deki dolar alış kuru logaritmik değerlerin 1510 günlük grafiği (A Modeli)

Şekil 2'de verinin grafiği ile günlük dolar kuru verisinin durağan olmadığı görülmektedir. Bu aşamadan sonra öncelikle Augmented Dickey-Fuller testi ile birim kök 'ün varlığı sınanacaktır.

Tablo 1 : Augmented Dickey-Fuller testi sonuçları(A Modeli)

		t-İstatistiği	P.*
Augmented Dickey-Fuller Test İstatistiği		-2.5417	0.1058
Kritik Test Değerleri :	1%	-3.4344	
	5%	-2.8632	
	10%	-2.5677	

Augmented Dickey-Fuller testi ile birim kökün varlığına baktığımızda olasılık değerinin (p) , 0,11 olduğunu görmekteyiz ve %5 anlamlılık düzeyinde 0,05' ten büyük olduğundan H_0 hipotezini kabul ediyoruz. Yani birim kök serimizde mevcuttur. Zaten Şekil 2 'deki grafik te bunu açıkça göstermekteydi.

H_0 : Seri durağan değildir. Birim kök vardır.

H_1 : Seri durağandır. Birim kök yoktur.

Serinin birinci farklarını aldığımızda ise birim kökten kurtulduğumuzu görüyoruz. Yeni p değerimiz 0,0000 olarak karşımıza çıkmakta ve H_0 hipotezini kabul edemediğimizden birim kökten kurtulduğumuzu , yani serinin artık durağan olduğunu söyleyebiliriz.

Seriyi durağanlaştırdıktan sonra grafik gösterimine tekrar bakmamızda fayda vardır. Şekil 3 'de açıkça serideki değişimi görebiliriz. Asıl konumuz olan volatilite için de Şekil 3 'den faydalanabiliriz. Volatil yapının kendini gösterdiği açıkça bellidir.

Tablo 2 : Augmented Dickey-Fuller testi birinci farklar sonuçları(A Modeli)

		t-İstatistiği	P.*
Augmented Dickey-Fuller Test İstatistiği		-38.135	0.0000
Kritik Test Değerleri:	1%	-3.4344	
	5%	-2.8632	
	10%	-2.5677	

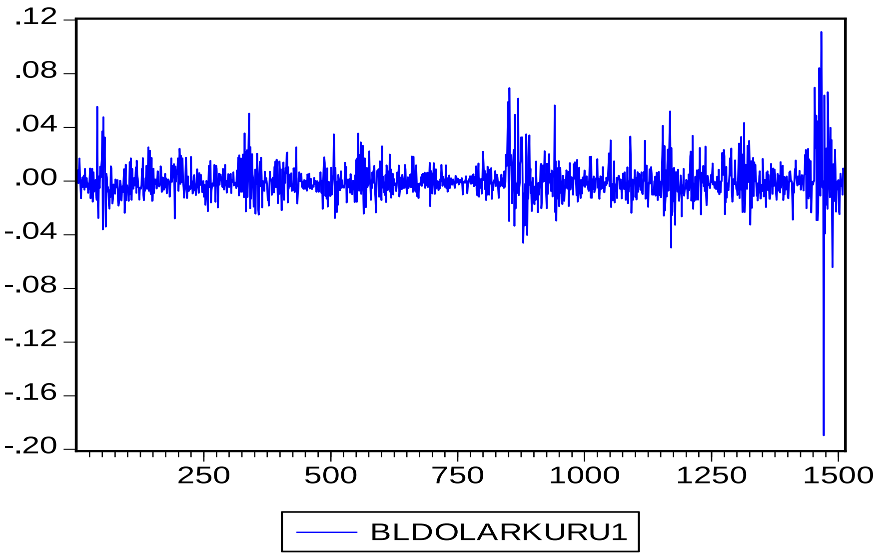

Şekil 3 : Türkiye'deki durağanlaştırılmış dolar kuru logaritmik değerlerin 1510 günlük grafiği(A Modeli)

3.1.2. Otoregresif Hareketli Ortalama Modelinin Belirlenmesi

Seriyi durağan hale getirdikten sonraki aşamada koşullu ortalama denklemini tahmin etmemiz gerekmektedir. Bunun için farklı birçok yöntem vardır fakat en çok kullanılan En Küçük Kareler Yöntemidir. Burada En Küçük Kareler Yöntemi kullanarak koşullu ortalama denklemini tahmin etmek için ARIMA modellerine başvurmamız gerekecektir. Tabiki otokorelasyon burada önemli bir olgudur. Tablo 3 ‘de tahmin denklemi gözükmektedir. Parametreler anlamlıdır (P=0 < 0,05 , H_0 red) ve en iyi tahmin denklemi ARIMA(2,1,2) olarak tahmin edilmiştir.

H_0 : Parametre anlamsızdır.

H_1 : Parametre anlamlıdır.

Tablo 3 : ARIMA(2,1,2) modeli(A Modeli)

Değişken	Katsayılar	Std. Hata	t-İstatistiği	P.
C	0.0001	0.0005	0.2022	0.8398
AR(2)	0.9838	0.0183	53.5620	0.0000
MA(2)	- 0.9791	0.0205	-47.7395	0.0000

R-kare	0.0026	B. Değişkenin Ort.	0.0001
Düzeltilmiş R-kare	0.0013	B. Değişkenin Std H.	0.0140
Regresyonun Std. H.	0.0141	Akaike bilgi kriteri	-5.6866
Ortalama Hata Kare	0.2980	Schwarz kriteri	-5.6760
Log. En Çok Olabilirlik	4287.8864	F-istatistiği	1.9855
Durbin-Watson	1.9580	P(F-istatistiği)	0.1377

Model tahmini gerçekleştirdikten sonra volatiliteyi incelemeye devam edebiliriz. Artık modelin hata terimlerini kullanarak hareket etmemiz gerekmektedir. Volatilite için kullanılan ARCH modelleri için öncelikle ARCH etkisinin olup olmadığını kontrol etmek adına ARCH LM testi yapılacaktır. Tablo 4’den sonuç tablosunu inceleyebiliriz.

3.1.3. Koşullu Değişen Varyans Modelinin Belirlenmesi

Tablo 4 : ARCH LM Testi (A Modeli)

F-istatistiği	29.2690	P. F(1,1504)	0.0000
Gözlem Sayısı*R-kare	28.7485	P. Ki-Kare(1)	0.0000

H_0 : ARCH etkisi yoktur.

H_1 : ARCH etkisi vardır.

Tablo 4’den p = 0 değeri 0,05 ‘ten küçük olduğundan H_0 hipotezini reddederek ARCH etkisi vardır diyebiliriz. Zaten volatilitenin olduğu durumlarda çoğu zaman ARCH etkisinin de olduğunu söyleyebiliriz.

Bu aşamadan sonra dolar kurundaki volatiliteye çözüm bulmak adına koşullu değişen varyans modelleri olan ARCH, GARCH, TARCH(GJR-GARCH) ve EGARCH modellerini inceleyeceğiz.

Bu modeller arasından en iyi temsil gücüne sahip modeli seçmek için Akaike Bilgi Kriteri ve Schwarz Kriterine bakmak gerekmektedir. Kriter değeri, sayı değeri olarak en küçük çıkan model, en iyi model olarak karşımıza çıkacaktır. Ek olarak TARCH ve EGARCH modelleri volatilite üzerinde asimetrik etki olduğunda kullanılması daha doğrudur. Bu iki modeli kullanırken diğer bir taraftan da asimetrik etki varlığını araştırmış olacağız.

Tüm modellere bakıp en iyi modeli değerlendirdikten sonra hata terimlerindeki otokorelasyon ve ARCH etkisi ortadan kalkarsa, volatilite için çözümleyici bir model belirlendiğini söyleyebiliriz.

Tablo 5 : ARCH(1) Modeli(A Modeli)

	Katsayı	Std. Hata	z-İstatistiği	P.
C	-0.0010	0.0001	-5.7550	0.000
AR(2)	0.7371	0.0222	33.1563	0.000
MA(2)	-0.8371	0.0167	-50.1165	0.000
	Varyans Eşitliği			
C	9.57E-05	2.51E-06	38.1365	0.0000
ARCH(1)	0.7559	0.0433	17.4472	0.0000
R-kare	0.0625	B. Değişkenin Ort.		8.92E-06
Düzeltilmiş R-kare	0.0653	B. Değişkenin Std. H.		0.0140
Regresyonun Std. H.	0.0145	Akaike bilgi kriteri		-5.8866
Ortalama Hata Kare	0.3175	Schwarz kriteri		-5.8690
Log. En Çok Olabilirlik	4440.568	F-istatistiği		1.9418

Tablo 5'deki ARCH modeline bakacak olursak, p = 0 değeri 0,05 'ten küçük olduğundan H_0 red ve parametre anlamlı diyebiliriz. Buradaki model ARCH(1) 'dir. Model anlamlı olduğundan Akaike Bilgi Kriteri ve Schwarz Kriteri diğer modellerle karşılaştırmak adına bizim için önem arz etmektedir. Sırasıyla Akaike Bilgi Kriteri = -5,8866 ve Schwarz Kriteri = -5,8690 olarak bulunmuştur.

Son olarak varyans modeli ise $h_t = (9.57E-05) + 0.7559\varepsilon_{t-1}^2 + v_t$ şeklinde gösterilebilir.

Tablo 6 : GARCH(1,1) Modeli(A Modeli)

	Katsayı	Std. Hata	z-İstatistiği	P.
C	-0.0006	0.0002	-2.6953	0.0070
AR(2)	0.4656	0.3989	1.1671	0.2431
MA(2)	-0.4938	0.3905	-1.2647	0.2060
	Varyans Eşitliği			
C	4.18E-06	6.73E-07	6.2212	0.0000
ARTIK(-1)^2	0.1813	0.0146	12.4173	0.0000
GARCH(-1)	0.8113	0.0099	81.4370	0.0000
R-kare	0.0030	B. Değişkenin Ort.		8.92E-05
Düzeltilmiş R-kare	0.0063	B. Değişkenin Std. H.		0.0140
Regresyonun Std. H.	0.0141	Akaike bilgi kriteri		-6.1759
Ortalama Hata Kare	0.2997	Schwarz kriteri		-6.1547
Log En Çok Olabilirlik	4659.546	F-istatistiği		1.9584

Tablo 6’daki GARCH(1,1) modeline bakacak olursak, p = 0 değerleri 0,05 ‘ten küçük olduğundan H_0 red ve parametreler anlamlıdır. Buradaki model GARCH(1,1) ‘dir. Model anlamlı olduğundan sırasıyla Akaike Bilgi Kriteri = -6,1759 ve Schwarz Kriteri = -6,1547 olarak bulunmuştur.

Son olarak varyans modeli ise $h_t = (4.18E - 06) + 0.1813\varepsilon_{t-1}^2 + 0.8113h_{t-1}$ şeklinde gösterilebilir.

Tablo 7 : TGARCH (GJR-GARCH) (1,1) Modeli(A Modeli)

	Katsayı	Std. Hata	z-İstatistiği	P.
C	-0.0003	0.0002	-1.2069	0.2275
AR(2)	-0.6861	0.5319	-1.2897	0.1971
MA(2)	0.6876	0.5320	1.2923	0.1962
	Varyans Eşitliği			
C	6.16E-06	8.12E-07	7.5900	0.000
ARTIK(-1)^2	0.2248	0.0221	10.1671	0.000
ARTIK(-1)^2*(ARTIK(-1)<0)	-0.1525	0.0235	-6.4909	0.000
GARCH(-1)	0.8137	0.0103	78.6293	0.000
R-kare	0.0002	B. Değişkenin Ort.		8.92E-05
Düzeltilmiş R-kare	0.0037	B. Değişkenin		0.0140
Regresyonun Std. H.	0.0141	Akaike bilgi kriteri		-6.1877
Ortalama Hata Kare	0.2987	Schwarz kriteri		-6.1630
En çok benzerlik	4669.457	F-istatistiği		0.0679

Tablo 7’deki TGARCH modeline bakacak olursak, p = 0 değerleri 0,05 ‘ten küçük olduğundan H_0 red ve parametreler anlamlıdır. Buradaki model TGARCH(1,1) ‘dir. Model anlamlı olduğundan sırasıyla Akaike Bilgi Kriteri = -6,1877 ve Schwarz Kriteri = -6,1630 olarak bulunmuştur.

Son olarak varyans modeli ise ;

$$h_t = (6.16E - 06) + 0.2248\varepsilon_{t-1}^2 + 0.8137h_{t-1} - 0.1525\varepsilon_{t-1}^2 D_{t-1}$$

şeklinde gösterilebilir.

Tablo 8 : EGARCH (1,1) Modeli(A Modeli)

	Katsayı	Std. Hata	z-İstatistiği	P.
C	-0.0003	0.0002	-1.2425	0.2140
AR(2)	-0.7231	0.2147	-3.3670	0.0008
MA(2)	0.7483	0.2093	3.5738	0.0004
	Varyans Eşitliği			
C(4)	-0.5839	0.0460	-12.6921	0.000
C(5)	0.2735	0.0200	13.6454	0.000
C(6)	0.0937	0.0135	6.9115	0.000
C(7)	0.9576	0.0049	192.2045	0.000
R-kare	0.0004	B. Değişkenin Ort.		8.92E-05
Düzeltilmiş R-kare	0.0045	B. Değişkenin Std. H		0.0140
Regresyonun Std. H.	0.0141	Akaike bilgi kriteri		-6.1767
Ortalama Hata Kare	0.2989	Schwarz kriteri		-6.1520
Log. En Çok Olabilirlik	4661.134	F-istatistiği		1.9645

Tablo 8'deki EGARCH modeline bakacak olursak, p = 0 değerleri 0,05 'ten küçük olduğundan H_0 red ve parametreler anlamlıdır. Buradaki model EGARCH(1,1) 'dir. Model anlamlı olduğundan sırasıyla Akaike Bilgi Kriteri = -7,0835 ve Schwarz Kriteri = -7,0709 olarak bulunmuştur.

Son olarak varyans modeli ise;

$$Lnh_t = -0.5839 + 0.2735Lnh_{t-1} + 0.0937\left|\frac{\varepsilon_{t-1}}{h_{t-1}^{1/2}}\right| + 0.9576\frac{\varepsilon_{t-1}}{h_{t-1}^{1/2}}$$

şeklinde gösterilebilir.

Tablo 9 : ARCH Modellerinin Karşılaştırma Tablosu(A Modeli)

	ARCH(1)	GARCH(1,1)	TGARCH(1,1)	EGARCH(1,1)
Akaike Bilgi Kriteri	-5,8866	-6,1759	-6,1877	-6,1767
Schwarz Kriteri	-5,8690	-6,1547	-6,1630	-6,1520

Tablo 9 'da ARCH modellerini karşılaştırma işlemini kolaylaştırma adına genel bir tablo düzenlenmiştir. Burada sayısal olarak en küçük Kriter değerleri bize en iyi modeli verecektir. Akaike Bilgi Kriteri ve Schwarz Kriterine göre en iyi model TGARCH(1,1) modeli olduğu açıkça gözükmektedir. Aslında buradan anlaşılan 02.01.2003 – 31.12.2008 dolar alış kuru volatilitesinin asimetrik etkiye sahip olduğudur. Çünkü; TGARCH modeli asimetrik etki olduğunda anlamlı çıkmaktadır.

3.1.4. Hata Terimlerinde ARCH Etkisi ve Otokorelasyon Sınaması

Tablo 10 : TGARCH Modeli hataları için ARCH LM Testi (A Modeli)

F-istatistiği	0.0473	P. F(1,1504)	0.8277
Gözlem Sayısı*R-kare	0.0474	P. Ki-Kare(1)	0.8276

H_0 : ARCH etkisi yoktur.

H_1 : ARCH etkisi vardır.

Tablo 10 ’da TGARCH(1,1) modelinin hata terimlerine uygulanan ARCH LM testi sonuçlarını göstermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere dolar kuru volatilitesinin incelenmesinde ARCH modellerinin veya ARCH ailesi modellerinin etkisi kaçınılmazdır.

Tablo 10’dan p = 0,83 değeri 0,05 ‘ten büyük olduğundan H_0 hipotezini kabul ederek ARCH etkisi yoktur diyebiliriz. Başta varolan ARCH etkisini ortadan kaldırmış bulunmaktayız.

Autocorrelation	Partial Correlation		AC	PAC	Q-Stat	Prob
		1	0.006	0.006	0.0475	
		2	-0.017	-0.017	0.4894	
		3	0.008	0.008	0.5821	0.445
		4	-0.012	-0.013	0.8080	0.668
		5	-0.004	-0.003	0.8312	0.842
		6	-0.005	-0.005	0.8623	0.930
		7	-0.014	-0.014	1.1543	0.949
		8	-0.028	-0.028	2.3727	0.882
		9	0.038	0.038	4.6221	0.706
		10	0.016	0.014	4.9941	0.758
		11	-0.010	-0.009	5.1556	0.821
		12	0.009	0.009	5.2890	0.871
		13	0.042	0.042	7.9886	0.714
		14	-0.003	-0.002	7.9982	0.785
		15	-0.007	-0.006	8.0732	0.839
		16	-0.020	-0.021	8.7076	0.849
		17	0.013	0.017	8.9632	0.879
		18	0.060	0.059	14.480	0.563
		19	0.015	0.014	14.834	0.607
		20	-0.012	-0.009	15.056	0.658
		21	-0.032	-0.030	16.591	0.618
		22	0.010	0.007	16.744	0.670
		23	-0.025	-0.027	17.716	0.667
		24	0.009	0.011	17.846	0.715
		25	0.000	0.002	17.846	0.766
		26	0.003	0.006	17.865	0.810
		27	-0.029	-0.035	19.166	0.789
		28	-0.015	-0.018	19.522	0.814
		29	-0.012	-0.012	19.745	0.841
		30	-0.005	-0.004	19.786	0.872
		31	-0.013	-0.020	20.033	0.892
		32	-0.023	-0.023	20.849	0.893
		33	-0.006	-0.004	20.905	0.914
		34	-0.016	-0.014	21.310	0.925
		35	0.028	0.024	22.496	0.916
		36	-0.010	-0.013	22.638	0.932

Şekil 4 : TGARCH Modeli Hatalarının Otokorelasyon Grafiği (A Modeli)

Aynı şekilde hata terimlerindeki otokorelasyonun da kalktığını söyleyebiliriz. P değerlerinin hepsi 0,05’ten büyük olduğundan otokorelasyon olmadığı söylenebilir. Aynı kanıya grafikten bakarak ta ulaşabiliriz.

Sonuç olarak 02.01.2003 – 31.12.2008 Dolar Alış Kuru (Model A) Serisini TGARCH(1,1) Modelini kullanarak modellememiz gerektiğini görmüş bulunmaktayız.

3.2. Dolar Kuru Analizi (02.01.2009-30.12.2013) Tarihleri Arası

02.01.2003-31.12.2008 tarihleri arası işleme açık olan 1510 günlük dolar alış kuru değerleri incelenip, volatilitesi modellenmeye çalışılacaktır.

3.2.1. Tanımlayıcı İstatistiklerin Açıklanması

Türkiye’deki dolar kuru volatilitesini incelemek amacıyla Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası 02.01.2009 – 30.12.2013 tarihleri arası günlük dolar kuru alış verileri baz alınarak işleme açık olan 1257 gün analize tabi tutulmuştur. Bu tarihler arasındaki dolar alış kuru serisine dolarkuru2 adı verilmiştir. Ayrıca bunu B modeli olarak isimlendirebiliriz. Verinin logartiması alınıp işlemlere bu şekilde devam edildiğinin bilinmesinde fayda vardır. Eviews 5.1 programı kullanılarak işlemler gerçekleştirilmiştir.

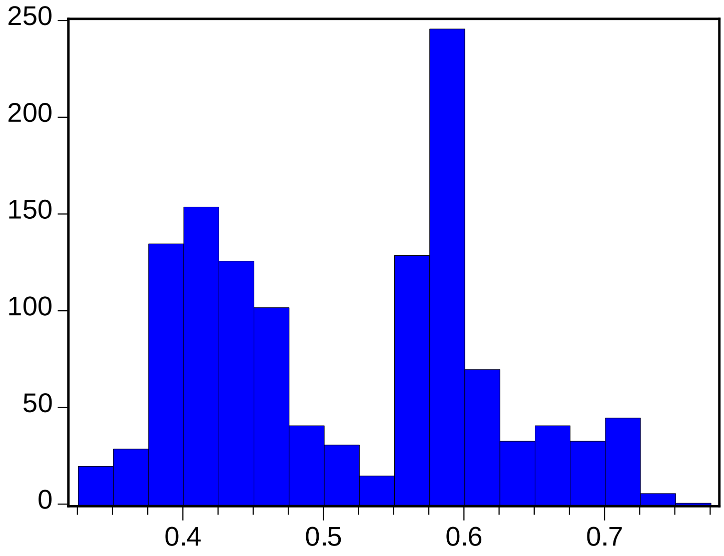

Gozlem 1257	
Ortalama	0.514845
Medyan	0.518079
Maksimum	0.770293
Minimum	0.328152
Std. Sapma	0.100611
Carpiklik	0.177567
Basiklik	1.876426

Şekil 5 : Türkiye’deki dolar alış kuru logaritmik değerlerin 1257 günlük karakteristik değerleri

Bu tarihler arasında logaritmik dolar alış kuru verilerinin ortalaması 0,51 olarak bulunmuştur. Bunun yanında maksimum değer 0,77 ve minimum değer 0,32 olarak saptanmıştır.

Tüm bunların yanında basıklık değeri 1,88 olarak bulunmuştur. Yani normal dağılıma yakın olmadığı ve normal dağılımdan daha basık olduğu düşünülebilir. Çarpıklık değeri ise 0,18 olarak bulunmuştur. Bu da serinin simetriğe yakın bir seri olduğunu göstermektedir.

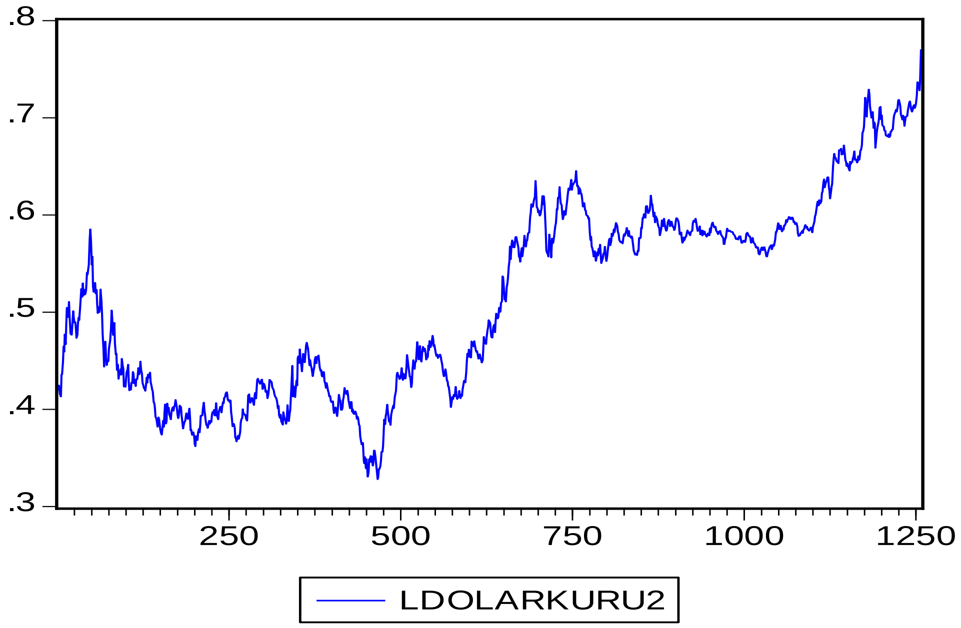

Şekil 6 : Türkiye'deki dolar alış kuru logaritmik değerlerin 1257 günlük grafiği (B Modeli)

Şekil 6'da verinin grafiği ile günlük dolar kuru verisinin durağan olmadığı görülmektedir. Bu aşamadan sonra öncelikle Augmented Dickey-Fuller testi ile birim kök 'ün varlığı sınanacaktır.

Tablo 11 : Augmented Dickey-Fuller testi sonuçları(B Modeli)

		t-İstatistiği	P.*
Augmented Dickey-Fuller Test İstatistiği		-0.0170	0.9559
Kritik Test Değerleri :	1%	-3.4353	
	5%	-2.8636	
	10%	-2.5679	

Augmented Dickey-Fuller testi ile birim kökün varlığına baktığımızda olasılık değerinin (p) , 0,96 olduğunu görmekteyiz ve %5 anlamlılık düzeyinde 0,05’ ten büyük olduğundan H_0 hipotezini kabul ediyoruz. Yani birim kök serimizde mevcuttur. Zaten Şekil 6 ‘daki grafik te bunu açıkça göstermekteydi.

H_0 : Seri durağan değildir. Birim kök vardır.

H_1 : Seri durağandır. Birim kök yoktur.

Serinin birinci farklarını aldığımızda ise birim kökten kurtulduğumuzu görüyoruz. Yeni p değerimiz 0,0000 olarak karşımıza çıkmakta ve H_0 hipotezini kabul edemediğimizden birim kökten kurtulduğumuzu , yani serinin artık durağan olduğunu söyleyebiliriz.

Seriyi durağanlaştırdıktan sonra grafik gösterimine tekrar bakmamızda fayda vardır. Şekil 7 ‘de açıkça serideki değişimi görebiliriz. Asıl konumuz olan volatilite için de Şekil 7 ’den faydalanabiliriz. Volatil yapının kendini gösterdiği açıkça bellidir.

Tablo 12 : Augmented Dickey-Fuller testi birinci farklar sonuçları(B Modeli)

		t-İstatistiği	P.*
Augmented Dickey-Fuller Test İstatistiği		-34.048	0.0000
Kritik Test Değerleri:	1%	-3.4353	
	5%	-2.8636	
	10%	-2.5679	

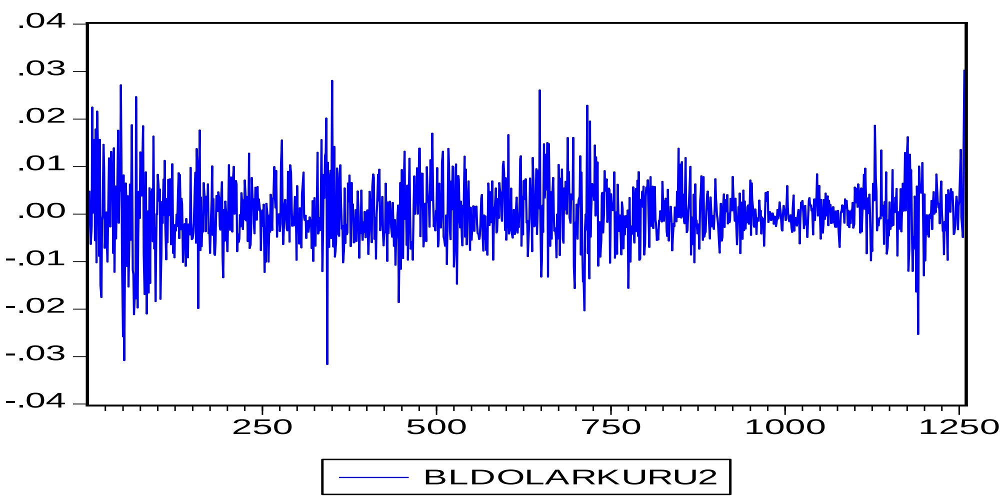

Şekil 7 : Türkiye’deki durağanlaştırılmış dolar kuru logaritmik değerlerin 1257 günlük grafiği(B Modeli)

3.2.2. Otoregresif Hareketli Ortalama Modelinin Belirlenmesi

Seriyi durağan hale getirdikten sonraki aşamada koşullu ortalama denklemini tahmin etmemiz gerekmektedir. Bunun için farklı birçok yöntem vardır fakat en çok kullanılan En Küçük Kareler Yöntemidir. Burada En Küçük Kareler Yöntemi kullanarak koşullu ortalama denklemini tahmin etmek için ARIMA modellerine başvurmamız gerekecektir. Tabiki otokorelasyon burada önemli bir olgudur. Tablo 3 'de tahmin denklemi gözükmektedir. Parametreler anlamlıdır ($P=0 < 0,05$, H_0 red) ve en iyi tahmin denklemi ARIMA(2,1,2) olarak tahmin edilmiştir.

H_0 : Parametre anlamsızdır.

H_1 : Parametre anlamlıdır.

Tablo 13 : ARIMA(2,1,2) modeli(B Modeli)

Değişken	Katsayılar	Std. Hata	t-İstatistiği	P.
C	0.0002	0.0002	1.4689	0.1421
AR(2)	-0.9606	0.0135	-70.9873	0.0000
MA(2)	0.9794	0.0110	88.9869	0.0000
R-kare	0.014660	B. Değişkenin Ort.		0.000278
Düzeltilmiş R-kare	0.013085	B. Değişkenin Std H.		0.006749
Regresyonun Std. H.	0.006704	Akaike bilgi kriteri		-7.169736
Ortalama Hata Kare	0.056230	Schwarz kriteri		-7.157454
Log. En Çok Olabilirlik	4498.425	F-istatistiği		9.306479
Durbin-Watson	1.922454	P(F-istatistiği)		0.000097

Model tahmini gerçekleştirdikten sonra volatiliteyi incelemeye devam edebiliriz. Artık modelin hata terimlerini kullanarak hareket etmemiz gerekmektedir. Volatilite için kullanılan ARCH modelleri için öncelikle ARCH etkisinin olup olmadığını kontrol etmek adına ARCH LM testi yapılacaktır. Tablo 14'ten sonuç tablosunu inceleyebiliriz.

Tablo 14 : ARCH LM Testi (B Modeli)

F-istatistiği	35.8221	P. F(1,1251)	0.0000
Gözlem Sayısı*R-kare	34.8805	P. Ki-Kare(1)	0.0000

H_0 : ARCH etkisi yoktur.

H_1 : ARCH etkisi vardır.

Tablo 14'den p = 0 değeri 0,05 'ten küçük olduğundan H_0 hipotezini reddederek ARCH etkisi vardır diyebiliriz. Zaten volatilitenin olduğu durumlarda çoğu zaman ARCH etkisinin de olduğunu söyleyebiliriz.

Bu aşamadan sonra dolar kurundaki volatiliteye çözüm bulmak adına koşullu değişen varyans modelleri olan ARCH, GARCH, TARCH(GJR-GARCH) ve EGARCH modellerini inceleyeceğiz.

Bu modeller arasından en iyi temsil gücüne sahip modeli seçmek için Akaike Bilgi Kriteri ve Schwarz Kriterine bakmak gerekmektedir. Kriter değeri, sayı değeri olarak en küçük çıkan model, en iyi model olarak karşımıza çıkacaktır. Ek olarak TARCH ve EGARCH modelleri volatilite üzerinde asimetrik etki olduğunda kullanılması daha doğrudur. Bu iki modeli kullanırken diğer bir taraftan da asimetrik etki varlığını araştırmış olacağız.

Tüm modellere bakıp en iyi modeli değerlendirdikten sonra hata terimlerindeki otokorelasyon ve ARCH etkisi ortadan kalkarsa, volatilite için çözümleyici bir model belirlendiğini söyleyebiliriz.

3.2.3. Koşullu Değişen Varyans Modelinin Belirlenmesi

Tablo 15 : ARCH(1) Modeli(B Modeli)

	Katsayı	Std. Hata	z-İstatistiği	P.
C	0.0002	0.0001	1.4719	0.141
AR(2)	-0.8750	0.0254	-34.367	0.000
MA(2)	0.9143	0.0215	42.488	0.000
	Varyans Eşitliği			
C	3.35E-05	1.36E-06	24.55513	0.0000
ARCH(1)	0.273096	0.038170	7.154670	0.0000
R-kare	0.008873	B. Değişkenin Ort.		0.000278
Düzeltilmiş R-kare	0.005699	B. Değişkenin Std. H.		0.006749
Regresyonun Std. H.	0.006729	Akaike bilgi kriteri		-7.218792
Ortalama Hata Kare	0.056560	Schwarz kriteri		-7.198321
Log. En Çok Olabilirlik	4531.183	F-istatistiği		2.795287

Tablo 15'deki ARCH modeline bakacak olursak, p = 0 değeri 0,05 'ten küçük olduğundan H_0 red ve parametre anlamlı diyebiliriz. Buradaki model ARCH(1) 'dir. Model anlamlı olduğundan Akaike Bilgi Kriteri ve Schwarz Kriteri diğer modellerle karşılaştırmak adına bizim için önem arz etmektedir. Sırasıyla Akaike Bilgi Kriteri = -7,2188 ve Schwarz Kriteri = -7,1983 olarak bulunmuştur.

Son olarak varyans modeli ise $h_t = (3.35E - 05) + 0.2731\varepsilon_{t-1}^2 + v_t$ şeklinde gösterilebilir.

Tablo 16 : GARCH(1,1) Modeli(B Modeli)

	Katsayı	Std. Hata	z-İstatistiği	P.
C	0.0001	0.0001	0.6872	0.4920
AR(2)	-0.9520	0.0160	-59.324	0.0000
MA(2)	0.9736	0.0127	76.813	0.0000
	Varyans Eşitliği			
C	3.98E-07	1.69E-07	2.353819	0.0186
ARTIK(-1)^2	0.107114	0.013260	8.078074	0.0000
GARCH(-1)	0.889860	0.013723	64.84562	0.0000
R-kare	0.013735	B. Değişkenin Ort.		0.000278
Düzeltilmiş R-kare	0.009783	B. Değişkenin Std. H.		0.006749
Regresyonun Std. H.	0.006716	Akaike bilgi kriteri		-7.397223
Ortalama Hata Kare	0.056283	Schwarz kriteri		-7.372658
Log En Çok Olabilirlik	4644.059	F-istatistiği		3.475893

Tablo 16’daki GARCH(1,1) modeline bakacak olursak, p = 0 değerleri 0,05 ‘ten küçük olduğundan H_0 red ve parametreler anlamlıdır. Buradaki model GARCH(1,1) ‘dir. Model anlamlı olduğundan sırasıyla Akaike Bilgi Kriteri = -7,3972 ve Schwarz Kriteri = -7,3727 olarak bulunmuştur.

Son olarak varyans modeli ise $h_t = (3.98E - 07) + 0.1071\varepsilon_{t-1}^2 + 0.8899h_{t-1}$ şeklinde gösterilebilir.

Tablo 17 : TGARCH (GJR-GARCH) (1,1) Modeli(B Modeli)

	Katsayı	Std. Hata	z-İstatistiği	P.
C	0.0001	0.0002	1.2276	0.2196
AR(2)	-0.9529	0.0158	-60.290	0.0000
MA(2)	0.9742	0.0124	78.567	0.0000
	Varyans Eşitliği			
C	4.59E-07	1.72E-07	2.667164	0.0076
ARTIK(-1)^2	0.129826	0.016325	7.952715	0.0000
ARTIK(-1)^2*(ARTIK(-1)<0)	-0.059354	0.017376	-3.415836	0.0006
GARCH(-1)	0.892924	0.014504	61.56327	0.0000
R-kare	0.014263	B. Değişkenin Ort.		0.000278
Düzeltilmiş R-kare	0.009520	B. Değişkenin		0.006749
Regresyonun Std. H.	0.006716	Akaike bilgi kriteri		-7.401456
Ortalama Hata Kare	0.056253	Schwarz kriteri		-7.372797
En çok benzerlik	4647.713	F-istatistiği		3.007146

Tablo 17’deki TGARCH modeline bakacak olursak, p = 0 değerleri 0,05 ‘ten küçük olduğundan H_0 red ve parametreler anlamlıdır. Buradaki model TGARCH(1,1) ‘dir. Model anlamlı olduğundan sırasıyla Akaike Bilgi Kriteri = -7,4015 ve Schwarz Kriteri = -7,3728 olarak bulunmuştur.

Son olarak varyans modeli ise ;

$$h_t = (4.59E - 07) + 0.1298\varepsilon_{t-1}^2 + 0.8929h_{t-1} - 0.0594\varepsilon_{t-1}^2 D_{t-1}$$

şeklinde gösterilebilir.

Tablo 18 : EGARCH (1,1) Modeli(B Modeli)

	Katsayı	Std. Hata	z-İstatistiği	P.
C	0.0002	0.0001	1.3625	0.1730
AR(2)	-0.9496	0.0151	-63.0384	0.0000
MA(2)	0.9740	0.0113	86.4042	0.0000
	Varyans Eşitliği			
C(4)	-0.373512	0.071646	-5.213282	0.0000
C(5)	0.196272	0.024300	8.076954	0.0000
C(6)	0.046623	0.011933	3.907174	0.0001
C(7)	0.978628	0.006202	157.7874	0.0000
R-kare	0.013990	B. Değişkenin Ort.		0.000278
Düzeltilmiş R-kare	0.009246	B. Değişkenin Std. H		0.006749
Regresyonun Std. H.	0.006717	Akaike bilgi kriteri		-7.399014
Ortalama Hata Kare	0.056268	Schwarz kriteri		-7.370355
Log. En Çok Olabilirlik	4646.182	F-istatistiği		2.948860

Tablo 18’deki EGARCH modeline bakacak olursak, p = 0 değerleri 0,05 ‘ten küçük olduğundan H_0 red ve parametreler anlamlıdır. Buradaki model EGARCH(1,1) ‘dir. Model anlamlı olduğundan sırasıyla Akaike Bilgi Kriteri = -7,3990 ve Schwarz Kriteri = -7,3704 olarak bulunmuştur.

Son olarak varyans modeli ise;

$$Lnh_t = -0.3735 + 0.1963Lnh_{t-1} + 0.0466\left|\frac{\varepsilon_{t-1}}{h_{t-1}^{1/2}}\right| + 0.9786\frac{\varepsilon_{t-1}}{h_{t-1}^{1/2}}$$

şeklinde gösterilebilir.

Tablo 19 : ARCH Modellerinin Karşılaştırma Tablosu(B Modeli)

	ARCH(1)	GARCH(1,1)	TGARCH(1,1)	EGARCH(1,1)
Akaike Bilgi Kriteri	-7,2188	-7,3972	-7,4015	-7,3990
Schwarz Kriteri	-7,1983	-7,3727	-7,3728	-7,3704

Tablo 19 ’da ARCH modellerini karşılaştırma işlemini kolaylaştırma adına genel bir tablo düzenlenmiştir. Burada sayısal olarak en küçük kriter değerleri bize en iyi modeli verecektir. Akaike Bilgi Kriteri ve Schwarz Kriterine göre en iyi model TGARCH(1,1) modeli olduğu açıkça gözükmektedir. Aslında buradan anlaşılan 02.01.2009 – 30.12.2013 dolar alış kuru volatilitesinin asimetrik etkiye sahip olduğudur. Çünkü; TGARCH modeli asimetrik etki olduğunda anlamlı çıkmaktadır.

3.2.4. Hata Terimlerinde ARCH etkisi ve Otokorelasyon Sınaması

Tablo 20 : TGARCH Modeli hataları için ARCH LM Testi (B Modeli)

F-istatistiği	0.2490	P. F(1,1251)	0.6179
Gözlem Sayısı*R-kare	0.2493	P. Ki-Kare(1)	0.6176

H_0 : ARCH etkisi yoktur.

H_1 : ARCH etkisi vardır.

Tablo 20 ’de TGARCH(1,1) modelinin hata terimlerine uygulanan ARCH LM testi sonuçlarını göstermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere dolar kuru volatilitesinin incelenmesinde ARCH modellerinin veya ARCH ailesi modellerinin etkisi kaçınılmazdır.

Tablo 20’den p = 0,62 değeri 0,05 ‘ten büyük olduğundan H_0 hipotezini kabul ederek ARCH etkisi yoktur diyebiliriz. Başta varolan ARCH etkisini ortadan kaldırmış bulunmaktayız.

Autocorrelation	Partial Correlation		AC	PAC	Q-Stat	Prob
		1	-0.013	-0.013	0.2283	
		2	-0.003	-0.004	0.2426	
		3	0.005	0.005	0.2766	0.599
		4	-0.030	-0.030	1.4338	0.488
		5	0.044	0.043	3.8689	0.276
		6	0.041	0.042	6.0166	0.198
		7	0.004	0.005	6.0330	0.303
		8	0.031	0.030	7.2629	0.297
		9	-0.017	-0.014	7.6374	0.366
		10	0.002	0.003	7.6452	0.469
		11	-0.010	-0.014	7.7803	0.556
		12	-0.027	-0.028	8.6970	0.561
		13	-0.007	-0.012	8.7664	0.643
		14	0.024	0.022	9.4865	0.661
		15	0.013	0.014	9.6854	0.719
		16	0.010	0.009	9.8054	0.776
		17	0.000	0.004	9.8054	0.832
		18	-0.014	-0.010	10.061	0.863
		19	0.009	0.009	10.163	0.897
		20	0.008	0.007	10.243	0.924
		21	-0.045	-0.048	12.868	0.845
		22	0.018	0.013	13.276	0.865
		23	0.006	0.007	13.324	0.897
		24	-0.005	-0.004	13.351	0.923
		25	-0.008	-0.012	13.424	0.942
		26	-0.022	-0.016	14.069	0.945
		27	-0.038	-0.035	15.909	0.918
		28	-0.016	-0.018	16.225	0.931
		29	0.008	0.009	16.318	0.947
		30	-0.012	-0.015	16.505	0.958
		31	-0.029	-0.028	17.594	0.952
		32	-0.010	-0.006	17.711	0.963
		33	-0.023	-0.020	18.406	0.964
		34	-0.008	-0.008	18.487	0.973
		35	-0.024	-0.021	19.205	0.973
		36	-0.016	-0.014	19.553	0.977

Şekil 8 : TGARCH Modeli Hatalarının Otokorelasyon Grafiği (B Modeli)

Aynı şekilde hata terimlerindeki otokorelasyonun da kalktığını söyleyebiliriz. P değerlerinin hepsi 0,05'ten büyük olduğundan otokorelasyon olmadığı söylenebilir. Aynı kanıya grafikten bakarak ta ulaşabiliriz.

Sonuç olarak 02.01.2009 – 30.12.2013 Dolar Alış Kuru (Model B) Serisini TGARCH(1,1) Modelini kullanarak modellememiz gerektiğini görmüş bulunmaktayız.

3.3. Dolar Kuru Analizi (02.01.2003-30.12.2013) Tarihleri Arası

02.01.2003-31.12.2008 tarihleri arası işleme açık olan 1510 günlük dolar alış kuru değerleri incelenip, volatilitesi modellenmeye çalışılacaktır.

3.3.1. Tanımlayıcı İstatistiklerin Açıklanması

Türkiye'deki dolar kuru volatilitesini incelemek amacıyla Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası 02.01.2003 – 30.12.2013 tarihleri arası günlük dolar kuru alış verileri baz alınarak işleme açık olan 2767 gün analize tabi tutulmuştur. Bu tarihler arasındaki dolar alış kuru serisine dolarkuru3 adı verilmiştir. Ayrıca bunu C modeli olarak isimlendirebiliriz. Aslında C modeli, A ve B modelinin tarihlerinin birleşimlerinden oluşmaktadır. Verinin logartiması alınıp işlemlere bu şekilde devam edildiğinin bilinmesinde fayda vardır. Eviews 5.1 programı kullanılarak işlemler gerçekleştirilmiştir.

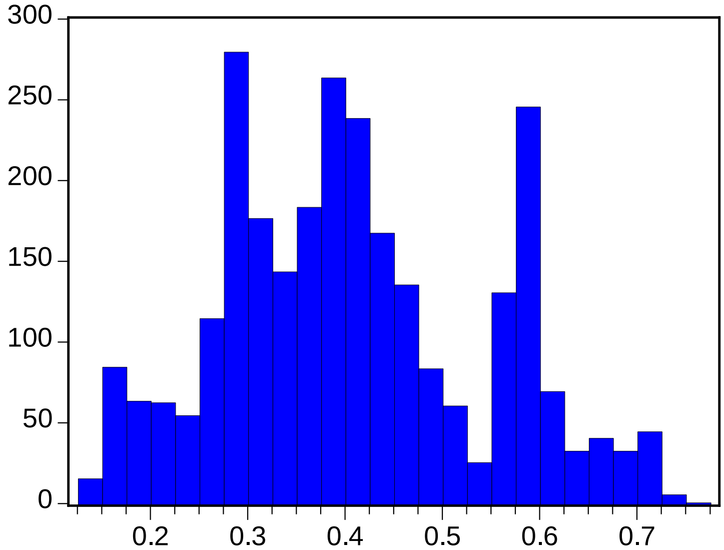

Gozlem 2767	
Ortalama	0.407646
Medyan	0.395415
Maksimum	0.770293
Minimum	0.135317
Std. Sapma	0.135080
Carpiklik	0.284230
Basiklik	2.379142

Şekil 9 : Türkiye'deki dolar alış kuru logaritmik değerlerin 2767 günlük karakteristik değerleri

Bu tarihler arasında logaritmik dolar alış kuru verilerinin ortalaması 0,41 olarak bulunmuştur. Bunun yanında maksimum değer 0,77 ve minimum değer 0,14 olarak saptanmıştır.

Tüm bunların yanında basıklık değeri 2,37 olarak bulunmuştur. Yani normal dağılıma yakın olmadığı ve normal dağılımdan daha basık olduğu düşünülebilir. Çarpıklık değeri ise 0,28 olarak bulunmuştur. Bu da serinin simetriğe yakın olmayan bir seri olduğunu göstermektedir.

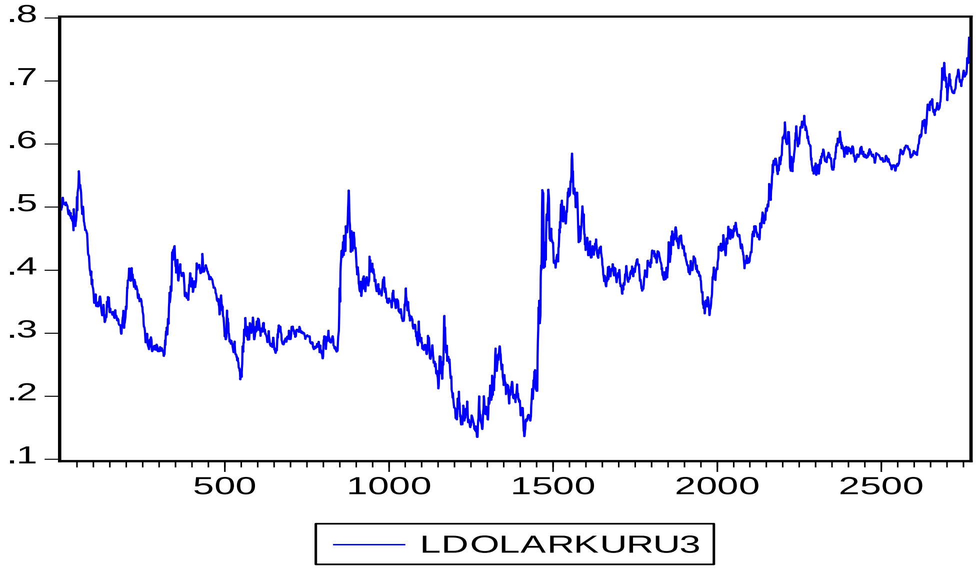

Şekil 10 : Türkiye'deki dolar alış kuru logaritmik değerlerin 2767 günlük grafiği (C Modeli)

Şekil 10'da verinin grafiği ile günlük dolar kuru verisinin durağan olmadığı görülmektedir. Bu aşamadan sonra öncelikle Augmented Dickey-Fuller testi ile birim kök 'ün varlığı sınanacaktır.

Tablo 21 : Augmented Dickey-Fuller testi sonuçları(C Modeli)

		t-İstatistiği	P.*
Augmented Dickey-Fuller Test İstatistiği		-0.6463	0.8578
Kritik Test Değerleri :	1%	-3.4325	
	5%	-2.8624	
	10%	-2.5673	

Augmented Dickey-Fuller testi ile birim kökün varlığına baktığımızda olasılık değerinin (p) , 0,86 olduğunu görmekteyiz ve %5 anlamlılık düzeyinde 0,05' ten büyük olduğundan H_0 hipotezini kabul ediyoruz. Yani birim kök serimizde mevcuttur. Zaten Şekil 10 'daki grafik te bunu açıkça göstermekteydi.

H_0 : Seri durağan değildir. Birim kök vardır.

H_1 : Seri durağandır. Birim kök yoktur.

Serinin birinci farklarını aldığımızda ise birim kökten kurtulduğumuzu görüyoruz. Yeni p değerimiz 0,0001 olarak karşımıza çıkmakta ve H_0 hipotezini kabul edemediğimizden birim kökten kurtulduğumuzu , yani serinin artık durağan olduğunu söyleyebiliriz.

Seriyi durağanlaştırdıktan sonra grafik gösterimine tekrar bakmamızda fayda vardır. Şekil 11 'de açıkça serideki değişimi görebiliriz. Asıl konumuz olan volatilite için de Şekil 11 'den faydalanabiliriz. Volatil yapının kendini gösterdiği açıkça bellidir.

Tablo 22 : Augmented Dickey-Fuller testi birinci farklar sonuçları(C Modeli)

		t-İstatistiği	P.*
Augmented Dickey-Fuller Test İstatistiği		-51.313	0.0001
Kritik Test Değerleri:	1%	-3.4325	
	5%	-2.8624	
	10%	-2.5673	

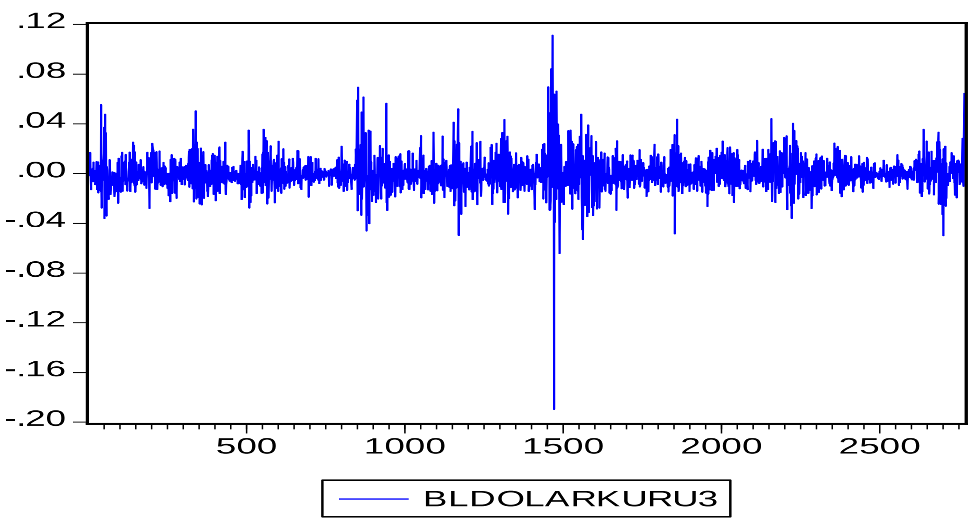

Şekil 11 : Türkiye'deki durağanlaştırılmış dolar kuru logaritmik değerlerin 2767 günlük grafiği(C Modeli)

3.3.2. Otoregresif Hareketli Ortalama Modelinin Belirlenmesi

Seriyi durağan hale getirdikten sonraki aşamada koşullu ortalama denklemini tahmin etmemiz gerekmektedir. Bunun için farklı birçok yöntem vardır fakat en çok kullanılan En Küçük Kareler Yöntemidir. Burada En Küçük Kareler Yöntemi kullanarak koşullu ortalama denklemini tahmin etmek için ARIMA modellerine başvurmamız gerekecektir. Tabiki otokorelasyon burada önemli bir olgudur. Tablo 3 ‘de tahmin denklemi gözükmektedir. Parametreler anlamlıdır (P=0 < 0,05 , H_0 red) ve en iyi tahmin denklemi ARIMA(2,1,2) olarak tahmin edilmiştir.

H_0 : Parametre anlamsızdır.

H_1 : Parametre anlamlıdır.

Tablo 23 : ARIMA(2,1,2) modeli(C Modeli)

Değişken	Katsayılar	Std. Hata	t-İstatistiği	P.
C	0.000317	0.000271	1.169925	0.2421
AR(2)	0.985949	0.011987	82.25023	0.0000
MA(2)	-0.985671	0.012324	-79.98294	0.0000

R-kare	0.001715	B. Değişkenin Ort.	0.000186
Düzeltilmiş R-kare	0.000991	B. Değişkenin Std H.	0.012902
Regresyonun Std. H.	0.012895	Akaike bilgi kriteri	-5.862806
Ortalama Hata Kare	0.459131	Schwarz kriteri	-5.856376
Log. En Çok Olabilirlik	8105.398	F-istatistiği	2.370945
Durbin-Watson	1.939277	P(F-istatistiği)	0.093583

Model tahmini gerçekleştirdikten sonra volatiliteyi incelemeye devam edebiliriz. Artık modelin hata terimlerini kullanarak hareket etmemiz gerekmektedir. Volatilite için kullanılan ARCH modelleri için öncelikle ARCH etkisinin olup olmadığını kontrol etmek adına ARCH LM testi yapılacaktır. Tablo 24’ten sonuç tablosunu inceleyebiliriz.

Tablo 24 : ARCH LM Testi (C Modeli)

F-istatistiği	58.57230	P. F(1,2761)	0.0000
Gözlem Sayısı*R-kare	57.39710	P. Ki-Kare(1)	0.0000

H_0 : ARCH etkisi yoktur.

H_1 : ARCH etkisi vardır.

Tablo 24'den p = 0 değeri 0,05 'ten küçük olduğundan H_0 hipotezini reddederek ARCH etkisi vardır diyebiliriz. Zaten volatilitenin olduğu durumlarda çoğu zaman ARCH etkisinin de olduğunu söyleyebiliriz.

3.3.3. Koşullu Değişen Varyans Modelinin Belirlenmesi

Bu aşamadan sonra dolar kurundaki volatiliteye çözüm bulmak adına koşullu değişen varyans modelleri olan ARCH, GARCH, TARCH(GJR-GARCH) ve EGARCH modellerini inceleyeceğiz.

Bu modeller arasından en iyi temsil gücüne sahip modeli seçmek için Akaike Bilgi Kriteri ve Schwarz Kriterine bakmak gerekmektedir. Kriter değeri, sayı değeri olarak en küçük çıkan model, en iyi model olarak karşımıza çıkacaktır. Ek olarak TARCH ve EGARCH modelleri volatilite üzerinde asimetrik etki olduğunda kullanılması daha doğrudur. Bu iki modeli kullanırken diğer bir taraftan da asimetrik etki varlığını araştırmış olacağız.

Tüm modellere bakıp en iyi modeli değerlendirdikten sonra hata terimlerindeki otokorelasyon ve ARCH etkisi ortadan kalkarsa, volatilite için çözümleyici bir model belirlendiğini söyleyebiliriz.

Tablo 25 : ARCH(1) Modeli(C Modeli)

	Katsayı	Std. Hata	z-İstatistiği	P.
C	-0.0004	0.0001	-2.9840	0.0028
AR(2)	0.7659	0.0240	31.841	0.0000
MA(2)	-0.8462	0.0189	-44.837	0.0000
	Varyans Eşitliği			
C	9.90E-05	2.11E-06	46.85512	0.0000
ARCH(1)	0.530508	0.027019	19.63481	0.0000
R-kare	0.038612	B. Değişkenin Ort.		0.000186
Düzeltilmiş R-kare	0.040118	B. Değişkenin Std. H.		0.012902
Regresyonun Std. H.	0.013158	Akaike bilgi kriteri		-5.984026
Ortalama Hata Kare	0.477678	Schwarz kriteri		-5.973309
Log. En Çok Olabilirlik	8274.924	F-istatistiği		1.933813

Tablo 25’deki ARCH modeline bakacak olursak, p = 0 değeri 0,05 ‘ten küçük olduğundan H_0 red ve parametre anlamlı diyebiliriz. Buradaki model ARCH(1) ‘dir. Model anlamlı olduğundan Akaike Bilgi Kriteri ve Schwarz Kriteri diğer modellerle karşılaştırmak adına bizim için önem arz etmektedir. Sırasıyla Akaike Bilgi Kriteri = -5,9840 ve Schwarz Kriteri = -5,9733 olarak bulunmuştur.

Son olarak varyans modeli ise $h_t = (9.90E - 05) + 0.5305\varepsilon_{t-1}^2 + v_t$ şeklinde gösterilebilir.

Tablo 26 : GARCH(1,1) Modeli(C Modeli)

	Katsayı	Std. Hata	z-İstatistiği	P.
C	-0.0002	0.0001	-1.1525	0.2491
AR(2)	-0.8065	0.1349	-5.9780	0.0000
MA(2)	0.8157	0.1337	6.1006	0.0000
	Varyans Eşitliği			
C	2.87E-06	4.51E-07	6.364880	0.0000
ARTIK(-1)^2	0.150734	0.009941	15.16263	0.0000
GARCH(-1)	0.842121	0.008072	104.3206	0.0000
R-kare	0.000229	B. Değişkenin Ort.		0.000186
Düzeltilmiş R-kare	0.002042	B. Değişkenin Std. H.		0.012902
Regresyonun Std. H.	0.012915	Akaike bilgi kriteri		-6.254767
Ortalama Hata Kare	0.460025	Schwarz kriteri		-6.241907
Log En Çok Olabilirlik	8650.088	F-istatistiği		1.938085

Tablo 26’daki GARCH(1,1) modeline bakacak olursak, p = 0 değerleri 0,05 ‘ten küçük olduğundan H_0 red ve parametreler anlamlıdır. Buradaki model GARCH(1,1) ‘dir. Model anlamlı olduğundan sırasıyla Akaike Bilgi Kriteri = -6,2548 ve Schwarz Kriteri = -6,2419 olarak bulunmuştur.

Son olarak varyans modeli ise $h_t = (2.87E - 06) + 0.1507\varepsilon_{t-1}^2 + 0.8421h_{t-1}$ şeklinde gösterilebilir.

Tablo 27 : TGARCH (GJR-GARCH) (1,1) Modeli(C Modeli)

	Katsayı	Std. Hata	z-İstatistiği	P.
C	1.37E-05	0.0002	0.0723	0.9424
AR(2)	-0.7831	0.1942	-4.0333	0.0001
MA(2)	0.7925	0.1921	4.126	0.0000
	Varyans Eşitliği			
C	3.98E-06	4.97E-07	8.020801	0.0000
ARTIK(-1)^2	0.189163	0.013928	13.58105	0.0000
ARTIK(-1)^2*(ARTIK(-1)<0)	-0.113343	0.015378	-7.370500	0.0000
GARCH(-1)	0.843066	0.008394	100.4316	0.0000
R-kare	0.000459	B. Değişkenin Ort.		0.000186
Düzeltilmiş R-kare	0.001716	B. Değişkenin		0.012902
Regresyonun Std. H.	0.012913	Akaike bilgi kriteri		-6.264792
Ortalama Hata Kare	0.459708	Schwarz kriteri		-6.249788
En çok benzerlik	8664.943	F-istatistiği		0.211055

Tablo 27'deki TGARCH modeline bakacak olursak, p = 0 değerleri 0,05 'ten küçük olduğundan H_0 red ve parametreler anlamlıdır. Buradaki model TGARCH(1,1) 'dir. Model anlamlı olduğundan sırasıyla Akaike Bilgi Kriteri = -6,2648 ve Schwarz Kriteri = -6,2498 olarak bulunmuştur.

Son olarak varyans modeli ise ;

$$h_t = (3.98E - 06) + 0.1892\varepsilon_{t-1}^2 + 0.8431h_{t-1} - 0.1133\varepsilon_{t-1}^2 D_{t-1}$$

şeklinde gösterilebilir.

Tablo 28 : EGARCH (1,1) Modeli(C Modeli)

	Katsayı	Std. Hata	z-İstatistiği	P.
C	9.36E-05	0.0002	0.5219	0.6018
AR(2)	-0.7924	0.1056	-7.5053	0.0000
MA(2)	0.8113	0.1037	7.8247	0.0000
	Varyans Eşitliği			
C(4)	-0.511112	0.033541	-15.23820	0.0000
C(5)	0.248562	0.015174	16.38028	0.0000
C(6)	0.075986	0.009323	8.150355	0.0000
C(7)	0.964425	0.003538	272.5996	0.0000
R-kare	0.000466	B. Değişkenin Ort.		0.000186
Düzeltilmiş R-kare	0.001709	B. Değişkenin Std. H		0.012902
Regresyonun Std. H.	0.012913	Akaike bilgi kriteri		-6.256108
Ortalama Hata Kare	0.459705	Schwarz kriteri		-6.241104
Log. En Çok Olabilirlik	8652.942	F-istatistiği		0.214205

Tablo 28'deki EGARCH modeline bakacak olursak, p = 0 değerleri 0,05 'ten küçük olduğundan H_0 red ve parametreler anlamlıdır. Buradaki model EGARCH(1,1) 'dir. Model anlamlı olduğundan sırasıyla Akaike Bilgi Kriteri = -6,2561 ve Schwarz Kriteri = -6,2411 olarak bulunmuştur.

Son olarak varyans modeli ise;

$$Lnh_t = -0.5111 + 0.2486Lnh_{t-1} + 0.0760\left|\frac{\varepsilon_{t-1}}{h_{t-1}^{1/2}}\right| + 0.9644\frac{\varepsilon_{t-1}}{h_{t-1}^{1/2}}$$

şeklinde gösterilebilir.

Tablo 29 : ARCH Modellerinin Karşılaştırma Tablosu(C Modeli)

	ARCH(1)	GARCH(1,1)	TGARCH(1,1)	EGARCH(1,1)
Akaike Bilgi Kriteri	-5,9840	-6,2848	-6,2648	-6,2561
Schwarz Kriteri	-5,9733	-6,2419	-6,2498	-6,2411

Tablo 29 'da ARCH modellerini karşılaştırma işlemini kolaylaştırma adına genel bir tablo düzenlenmiştir. Burada sayısal olarak en küçük kriter değerleri bize en iyi modeli verecektir. Akaike Bilgi Kriteri ve Schwarz Kriterine göre en iyi model GARCH(1,1) modeli olduğu açıkça gözükmektedir. Aslında buradan anlaşılan 02.01.2003 – 30.12.2013 dolar alış kuru volatilitesinin simetrik etkiye sahip olduğudur. Çünkü; GARCH modeli simetrik etki olduğunda anlamlı çıkmaktadır.

3.3.4. Hata Terimlerinde ARCH etkisi ve Otokorelasyon Sınaması

Tablo 30 : GARCH Modeli hataları için ARCH LM Testi (C Modeli)

F-istatistiği	0.3125	P. F(1,2761)	0.5762
Gözlem Sayısı*R-kare	0.3126	P. Ki-Kare(1)	0.5761

H_0 : ARCH etkisi yoktur.

H_1 : ARCH etkisi vardır.

Tablo 30 ’da GARCH(1,1) modelinin hata terimlerine uygulanan ARCH LM testi sonuçlarını göstermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere dolar kuru volatilitesinin incelenmesinde ARCH modellerinin veya ARCH ailesi modellerinin etkisi kaçınılmazdır.

Tablo 30’dan p = 0,58 değeri 0,05 ‘ten büyük olduğundan H_0 hipotezini kabul ederek ARCH etkisi yoktur diyebiliriz. Başta varolan ARCH etkisini ortadan kaldırmış bulunmaktayız.

Autocorrelation	Partial Correlation		AC	PAC	Q-Stat	Prob
		1	0.011	0.011	0.3051	
		2	-0.013	-0.014	0.8056	
		3	0.027	0.027	2.7740	0.096
		4	-0.008	-0.009	2.9707	0.226
		5	0.009	0.010	3.2197	0.359
		6	0.001	-0.000	3.2222	0.521
		7	-0.012	-0.011	3.6069	0.607
		8	-0.020	-0.020	4.6876	0.584
		9	0.025	0.025	6.3623	0.498
		10	0.011	0.011	6.7029	0.569
		11	-0.012	-0.011	7.1165	0.625
		12	-0.006	-0.007	7.2245	0.704
		13	0.027	0.027	9.1913	0.604
		14	0.003	0.003	9.2191	0.684
		15	-0.006	-0.006	9.3229	0.748
		16	-0.007	-0.008	9.4717	0.800
		17	0.012	0.014	9.8674	0.828
		18	0.045	0.044	15.455	0.492
		19	0.010	0.008	15.717	0.544
		20	-0.013	-0.012	16.213	0.578
		21	-0.037	-0.037	20.001	0.395
		22	0.009	0.008	20.225	0.444
		23	-0.019	-0.022	21.270	0.443
		24	0.003	0.006	21.300	0.502
		25	-0.001	-0.001	21.306	0.562
		26	-0.005	-0.002	21.381	0.616
		27	-0.031	-0.034	24.008	0.519
		28	-0.009	-0.010	24.223	0.563
		29	-0.007	-0.007	24.369	0.610
		30	-0.014	-0.010	24.913	0.633
		31	-0.014	-0.017	25.454	0.655
		32	-0.016	-0.016	26.169	0.666
		33	-0.015	-0.014	26.824	0.681
		34	-0.007	-0.005	26.950	0.720
		35	0.016	0.013	27.638	0.731
		36	-0.016	-0.017	28.399	0.738

Şekil 12 : GARCH Modeli Hatalarının Otokorelasyon Grafiği (C Modeli)

Aynı şekilde hata terimlerindeki otokorelasyonun da kalktığını söyleyebiliriz. P değerlerinin hepsi 0,05'ten büyük olduğundan otokorelasyon olmadığı söylenebilir. Aynı kanıya grafikten bakarak ta ulaşabiliriz.

Sonuç olarak 02.01.2003 – 30.12.2013 Dolar Alış Kuru (Model C) Serisini GARCH(1,1) Modelini kullanarak modellememiz gerektiğini görmüş bulunmaktayız.

BULGULAR

Yabancı Para birimleri her ülkede olduğu gibi bizim ülkemizde de yatırım aracı olarak kullanılmaktadır. Tahmin etmesi ve öngörülmesi zor olan yabancı para birimlerinin yapıları birçok farklı araştırmacı için araştırma konusu olmuştur. Aslında yapı bakımından bir zaman serisi olan yabancı para kurlarını incelerken oluşan dalgalanmalardan ötürü, doğrusal zaman serilerini kullanmak yerine doğrusal olmayan modelleri kullanmak daha doğrudur. Bu aşamada değişen varyans, durağanlık, volatilite gibi kavramlar ortaya çıkmaktadır.

Volatilite modellemesini içeren çalışmamız Türkiye'deki Döviz Alış Kurunun 02.01.2003 – 31.12.2008 , 02.01.2009-30.12.2013 ve 02.01.2003-30.12.2013 tarihleri arasındaki değerleri ile işleme alınmıştır. Analiz sonuçlarında her üç seri için de; seri durağanlaştırıldıktan sonra en iyi ortalama denklemi ARIMA(2,1,2) olarak belirlenmiş ve ARCH etkisi gösterildikten sonra koşullu değişen varyans modellerinden ARCH(1) , GARCH(1,1) , TGARCH(1,1) ve EGARCH(1,1) 'in istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir. Bunun yanında ; ilk iki seride Akaike Bilgi Kriterine ve Schwarz Kriterine göre en iyi modelin TGARCH(1,1) olduğu gösterilmiştir. Asimetrik etki olduğunda kendini gösteren TGARCH Modelleri, ilk iki seride volatilitesinde de asimetrik etki olduğunu bir açıdan kanıtlamaktadır. Fakat ilk iki seri birleştirilerek oluşturulan üçüncü seride Akaike Bilgi Kriterine ve Schwarz Kriterine göre en iyi modelin GARCH(1,1) olduğu tespit edilmiştir. GARCH modeli simetrik etki olduğunda kendini gösterdiğinden üçüncü modelin volatilitesinin simetrik etki gösterdiğini söylemek yanlış olmaz. Aslında burada ilginç olan ilk iki modelin volatilitesi ayrı ayrı asimetrik etki gösterirken, birleştirildiklerinde simetrik etkiye dönmesidir. Buradan çıkarılacak sonuç ise finansal serilerde seriyi tanımak ve şokların sebeplerini iyi belirlemenin ne kadar önemli olduğudur.

Volatiliteyi modellendirdikten sonra ise; ilk iki seri için seçilen en iyi model olan TGARCH(1,1) modelinin ve üçüncü seri için seçilen en iyi model olan GARCH(1,1) modelinin hata terimlerine tekrar ARCH LM testi uygulayıp başta var olan etkinin kalktığını ve hata terimlerinde otokorelasyonun kaybolduğunu açıkça görmüş bulunuyoruz. Bu da demek oluyor ki volatilite incelemelerinde doğrusal modeller yerine koşullu değişen varyans modellerini kullanmak gerekliliği yadsınamaz bir olgudur.

SONUÇ

Türkiye ve Dünya ekonomilerinde yabancı para kurları büyük önem taşımakta ve ekonomiyi oluşturan yapı taşları arasında yer almaktadır. Bunların arasında büyük ülkelerin kurları daha da önem arz etmektedir. Dünya ekonomisine yön veren Amerika Birleşik Devletleri'nin para birimi olan Dolar, Avrupa Birliği' nin para birimi olan Euro bunlardan en başta gelenlerdir. Burada da Türkiye'deki dolar alış kuru incelenmeye ve modellenmeye çalışıldı.

Türkiye'deki Döviz Alış Kurunun 02.01.2003 – 31.12.2008 , 02.01.2009-30.12.2013 ve ilk iki serinin birleşimi olan 02.01.2003-30.12.2013 tarihleri arasındaki değerleri ile işleme alınmıştır. Ara döneme gelen 2008 yılının kriz döneminin başlangıç yılı olduğunun bilinmesinde fayda vardır.

İlk döneme bakıldığında, volatilitenin asimetrik etkiye sahip olduğu ve 2003-2008 yılları arasında dolar alış kuru modelinin TGARCH(1,1) olduğu bulunmuştur. İkinci döneme bakıldığında ise volatilitenin yine asimetrik etkiye sahip olduğu ve 2008-2013 yılları arasında dolar alış kuru modelinin TGARCH(1,1) olduğu bulunmuştur. Kriz döneminden ikiye bölünen serinin 2 parçasının da asimetrik olduğu saptanmışır.

Türkiye'deki Dolar alış kuru serisini 2003-2013 yılları arasındaki volatilitesi incelemek istediğimizde (kriz dönemini içeren) ise modelin bu kez simetrik olduğunu ve iki parça halinde asimetrik olan serinin tek parça halinde ise simetrik olduğu saptanmıştır. Buradaki model ise GARCH(1,1) olarak bulunmuştur.

Dolar kurunun, ülke ekonomisini tümüyle etkileyen iktisadi bir değişken olarak düşünürsek, bunun yapısını bilmek önemli bir olgudur. 2003-2008 arası ve 2008-2013 arası asimetrik iken birleştirildiğinde simetrik bir hal alan seri bize (2008 yılı kriz başlangıcı) bu tip finansal serileri incelerken aldığımız dönemin dinamiklerine dikkat etme zorunluluğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye'nin Dolar alış kuru serisinin volatilitesinin yüksek olduğu ve 2008 krizi öncesi ve sonrası asimetrik seyreden dolar kuru serisini, 2008 yılı krizini içine alacak şekilde incelendiğinde serinin asimetrik yapıdan simetrik yapıya büründüğü yadsınamaz bir gerçektir. Bu da finansal serilerde istenmeyen durumların serinin yapısını ne denli büyük ölçüde değiştirebileceğinin kanıtıdır.

KAYNAKÇA

Bollerslev, Tim (1986), ‘‘Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity’’, **Journal of Economics**, 31, ss.307-327.

Bozkurt, Hilal (2007), **Zaman Serileri Analizi**, Bursa, Ekin Yayınevi, s.61,62,63,64,65,66,67,68,69.

Drost, Feike C. And Theo E. Nijman (1991), ‘‘Temporal Aggregation of GARCH processes’’, **Ekonometrica**, 61/4; 909-27.

Engle, Robert F. (1982a), ‘‘Autoregressive Conditional Heteroskedasticity with Estimates of the Variance of United Kingdom Inflation’’**Econometrica**, 50, ss.987-1006.

Engle, Robert F. (1982b), ‘‘Autoregressive Conditional Heteroskedasticity with Estimates of the Variance of United Kingdom Inflation’’**Econometrica**, 50, ss.987-1006.

Engle, Robert F. (1995), ‘‘Autoregressive Conditional Heteroskedasticity with Estimates of the Variance of United Kingdom Inflation’’**Oxford University Press**, Editorial Organization : R.F.Engle, ss.1-23.

Kızılsu, S. , Aksoy, S. , Kasap, R. (2001), ‘‘Bazı Makro Ekonomik Zaman Dizilerinde Değişen Varyanslılığın İncelenmesi’’, **Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi**, s.7.

Kökcen, Arzu (2010), ‘‘Koşullu Varyans Modelleri : Finansal Zaman Serileri Üzerine Bir Uygulama’’, Yüksek Lisans Tezi, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, s. 41,48,49.

Maddala, G.S (1992), ‘‘Intoduction to Economics’’ **Macmillan Publishing Company**, New York.

Nelson, Daniel B. (1991), ‘‘Conditional Heteroskedasticity in Asset Returns: A New Approach’’, **Econometrica**, Vol.59, No.2, pp. 350.

Özden, Ünal H. (2008), ‘‘İMKB Bileşik 100 Endeksi Getiri Volatilitesinin Analizi’’, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:13, s.340, 342.

Sevüktekin,M. Nargeleçekenler,M. (2007), **Ekonometrik Zaman Serileri Analizi**, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, s.138-164

Tarı, Recep (2010), **Ekonometri**, Kocaeli, Umuttepe Yayınları,

Terasvirta, Timo (2009), An Introduction to Univariate GARCH Models, **Handbook of Financial Time Series, Springer**, 2009, s.34-35.

Akgül, Işıl (2003), **Zaman Serilerinin Analizi ve ARIMA Modelleri**, İstanbul, Der Yayınevi, s.105-113.